

N. F. S. Grundtvigs sidste Fest 1872.

Af Carl Weltzer.

Og lys over os i Graven Fred —

Fireogfirsindstyve Aar gammel vendte *Grundtvig* tilbage til Lyset og Livet fra det Sindssygens Skyggerige, der havde holdt ham som sin Fange hele den lyse Tid igennem af det gaadefulde Aar 1867. Stormene havde været frygtelige. Ungdomsaarenes Vé og Manddomsdagenes Vaande jog paa ny isnende og spottende, som i Leg, gennem Sindets dunkle Gange. Men til sidst kom den lykkelige Time, da det klarede op og blev Dag. En Sjælens Jakobskamp var sluttet. Et ydmyget Menneske drog videre ad Livsvejen under en ny Velsignelse.

I Oldingens Sind blev det milde og kærlige mere og mere Grundtonen. De lange Stridens og Møjens Aar, hvor Dagens Hede og Nattens Kulde fortærede Livskraften for den ensomme Hyrde, var for stedse sunket i Tidens store Hav. Nu var Stunden omsider inde, da han som en Patriark kunde bo trygt iblandt sit Folk; skilt kun ved et lille Bælt fra Herlighedsriget højt over Sol og Sky. Det var saa ligetil og godt at kunne færdes i sin Menighed, der trofast og fuldtallig samledes, som det skete i 1871, da alle Vennerne mødte frem for at sige Tak for 60 Aars Præstetjeneste. »Se, jeg dør, men Herren skal være med Jer«, lød »den Gamles« stilfærdige Farvel!

Fru *Asta Grundtvig* havde under sin Mands knugende Sygdomstid købt Landstedet Store Tuborg lige ved Grænsen mellem København og Gentofte Sogn. Skulde den Glæde blive hende til Del, som det var hendes Bøn og

Haab, at hendes Ægtefælle blev karsk paa Legeme og Sjæl, skulde der staa et Hjem rede for ham; et Sted, nok nær ved Skov og Bølger, men fjernt fra Hovedstadens travle Mennesker og den megen Uro, de bragte med sig. Store Tuborg blev et fredfyldt, men dog ikke et stille Hjem. Familielivet blev ikke indskrænket til den Snes store og smaa Mennesker, der til daglig hørte til Hjemmet. Mange Gange Ugen igennem fyldtes Stuerne af Mænd og Kvinder i alle Aldre og næsten ogsaa af alle Afskygninger, naar det gjaldt Livsgerning. De var knyttet sammen med det kristne Fællesskabs Baand. Den fynske Rekrut, den sønderjyske Landmand, den københavnske Geheimekonferentsraadinde, den kristianshavnske Smaahandlende, den norske Student og den vendsysselske Væverpige var lige velkomne hos den »Gamle«. Og turde en eller anden maaske ikke sige noget derude, skønt Ordet ellers var frit som i et trygt Hjem, saa kunde alle være med i Bekendelsen og Lovsangen. Intet glædede vist Grundtvig og hans gæstfri Frue mere, end da en jævn Mand en Gang kaldte Grundtvigs Bolig for et »folkeligt Hjem«.

Bortset fra den alvorlige Benlidelse, som plagede Grundtvig i aarevis og hindrede ham i at gaa ret langt ad Gangen, var hans Helbredstilstand oftest god. Selv i en forrygende Snestorm, hvor ogsaa yngre kunde være bekendt at blive hjemme, satte den gamle Kæmpe igennem, at hans fynske Kusk Peter fik spændt for, og saa drog man til Vartou hen over Marker og Grøfter. Til Hverdag havde han god Nytte af den smukke Vogn, som Venner havde skænket deres Præst, der nu gav sig Stunder til at komme omkring at se til mange af sine Venner. Han holdt sig ikke som i de yngre Aar hele Ugen i Læsero inden for Studereværelsets Døre, og det næsten var blevet et Søndagstegn at se Grundtvig paa Gaden.

I Sommeren 1872 undredes Folk over, hvor langt dog den otteogfirsindstyveaarige Mands Kræfter rakte; han var

med, baade hjemme og ude, men maatte dog tit midt i en Samtale eller Oplæsning tage sig et lille Blund. Det var gerne Vennerne fra tidligere Dage, han søgte op; Mænd som Sognepræst *Peter Rørdam* i Lyngby og Minister *C. C. Hall*, hvis friske Kristianshavnervæsen tiltalte ham. Blandt de nye Venner var det særlig Etatsraad *C. F. Tietgen* og Frue, begge *P. Rørdams* trofaste Tilhørere; den lille, tørre Bankmand lagde ikke Skjul paa, at han i Grundtvigs Personlighed saa noget ægte dansk legemliggjort. Fru Tietgen havde maaske et tydeligere Indtryk end sin Ægtefælle af Grundtvigs kristelige Syn.

Fredeligt og under et mildt Sollys gik Kirkeaaarene deres Gang i Vartou Kirke, lige til Dagen før Grundtvigs Død. Den jublende Salmetone og den ærværdige gamle Biskops korte og enkle Prædikener kaldte saavel Menighedens Folk som fremmede til Løngangsstræde. Den unge Englænder *Edmund Gosse* glemte aldrig en saadan Gudstjeneste. (E. Gosse: To Besøg i Danmark S. 78—80). Der var en Tryghed og en Glæde over det altsammen. »Vi har med alle Vinde det hyggeligt herinde, vi har med Gud i Pagt Fred og Englevagt«. Men udenfor Kirkens Mure, døv for Lovsangens Tone, var der ved at vokse en ny Slægt frem i Danmark. Frankrigs Sammenbrud 1870—71 og Tysklands larmende Magtudfoldelse under Bismarcks Pikkelhue lagde nye skarpe Stene paa den Ydmygelsens trange Vej, der var begyndt ved Danevirke og Dybbøl; vi var blevet et lille Folk og et haardtprøvet Folk. Romantikens Solskinsbørn gik som levende døde mellem en raadvild, men nøgtern Ungdom. Hvor engang *Martensen* havde draget talløse Studenter fra ogsaa andre Fakulteter end hans eget ind under Spekulationens Livsforstaaelse, stod nu i den samme Høresal paa Universitetet den unge *Georg Brandes* og tryllebandt sin Tilhørerskare, der fyldte Høresalen til Trængsel. Man kom baade fra Studenterhybler og fra det frihedssøgende Bourgeois ubekæftigede Dameverden. Der var ogsaa

Folk mødt op fra de utilfredses navnløse Skarer. Sønner og Døtre af »de slagne« var her Vidne til, at der, med et ofte brugt Billede, blev slaaet Ruder ud og Dørene smækket op paa vid Gab ud mod et nyt Europa, der var anderledes end det Land, hvori man var født og havde hjemme. Grundtvigs Danmark blev aldrig Georg Brandes', saalidt som Grundtvigs Gud var Brandes' Gud.

De store Vennemøder kunde fremdeles samle et enigt og taknemmeligt grundtvigsk Folk, Casinos Sale eller Store Ravnsborgs hyggelige Nørrebroidyl fyldtes til sidste Staa-plads. Ude paa Blegdamsfælleden var der nu af helt andre Kredse begyndt at holdes Folkemøder. Her lød nye og andre Toner om det menneskelige og det kristelige, end man tidligere havde hørt dem herhjemme. Det nye Menneskehedens Fællesskab, det store Internationale, satte de første Socialister, om ikke deres Liv, saa deres Lemmer og personlige Frihed ind paa at raabe fra Tagene og hviske i Ørene. Staven blev brudt over Kirken, som anklagedes for paany at have solgt sin Herre og Mester for tredive Sølvpenge. Grundtvig stod fremmed for disse Tanker. I Januar Maaned talte han i Vartou mod Tidens Samfundsomvælttere: »De, som nu i Verdens sidste Tider aabenbar bagtale og fordømme Ægteskab, Ejendom og Arve-Ret, som er det menneskelige og borgerlige Selskabs Grundpiller, de bespotter tillige *Guddommen*, dens Lov, dens Rige, dens Magt og Ære, saa det bliver soleklart at de maa staa og falde med hinanden« (Grundtvig: Sidste Prædikener II S. 460).

Det folkelige Liv udover Landet bar i Sommeren 1872 Præget af en politisk Begivenhed, der gerne sætter Delta-gelsen i Valgkampene kendeligt op: Det laa ikke blot indenfor Mulighedens, men ogsaa tæt ved Sandsynlighedens Grænse, at det tilstundende Folketingsvalg vilde bringe Flertallet i Folketinget over paa det forenede Venstres og dets allieredes Hænder. Fra at have Indflydelse vilde Partiet nu faa Magt. »Faar vi Magt i hundredtusind, jo den

Brusen vil de høre«. Saaledes udtrykte Bjørnson, hvor stor Værdien var af, hvad Fagpolitikere benævner: en bred parlamentarisk Basis. Allerede fra det forenede Venstres Dannelse i 1870 havde der hos flere af den grundtvigske Lejrs førende Mænd, især dem, der regnede sig selv for at være de erfarne og besindige, ruget store Betænkeligheder ved de Indskrænkninger i den enkeltes personlige Frihed, som faste Partirammer vilde medføre, Mindretallene kunde udsætte sig for simpelthen at skulle bøje sig for en Flertalsbeslutning. Grundtvig havde nære Venner blandt det forenede Venstres Ledere: *Sofus Høgsbro*, hvem han havde betroet at udgive »Dansk Folketidende«, *Frits Boisen* og dennes Søn *Frede Boisen* og Redaktør *Niels Lindberg*, der boede Dør om Dør med Grundtvig: Dog maa det siges, at Grundtvigs ældste Venner, Præsten *Peter Rørdam* og Professor *Fr. Hammerich*, der begge havde fulgt ham fra hans ensomme Aar i Trediveerne, var erklærede Modstandere af det forenede Venstre, som de frygtede for under I. A. Hansens Førerskab vilde tabe sit Præg af en kristelig Frihedsbevægelse og blive en Tumbleplads for mangt og meget, der aldrig kunde stemme med, hvad der indtil nu var regnet for dansk og kristent.

Det er, særlig gennem *H. Bruns* Levnedsskildring af Grundtvig, som ogsaa øser af nu forsvundne Kilder, blevet understreget, med hvilken Iver og vel ogsaa tillige Skaanselsløshed mod en ældgammel Mand, at man rettede Henvendelser til Vartoupræsten om at faa en klar og oplysende Afgørelse fra Høvdingesædet til Vejledning paa dansk Folkestyres kringledede Stier og bugtede Veje. Snart var det en grundtvigsk Folketingsmand, der klagede sin Nød over, at Folk i det forenede Venstre ikke taalte hans afvigende Standpunkter, snart gjaldt det afgørende Spørgsmaal i det politiske Liv. Den sidste Aften i Grundtvigs Liv drejede Samtalen sig om, hvad der kunde ligge bag ved *Carl Plougs* lange Artikel i »Fædrelandet« [31. 8. 1872], hvor

han vilde prøve at faa Grundtvig til at afgive en politisk Erklæring ved det berammede Vennemøde. Man kunde ret hurtigt, for ingen ved hvilken Gang, berolige Grundtvig, der havde hørt, at man i det Forenede holdt stærk Partidisciplin, hvilket Høgsbro benægtede. Saa kom de udenrigspolitiske Spørgsmaal til Behandling, herunder Bjørnsøns Møderejse i Sverige med »Grundtvig« som Fællestitel for de mange Taler. Mulighederne af Danmarks Stilling i Tilfælde af en nordeuropæisk Krig (Sverige-Tyskland mod Rusland) kom ogsaa paa Tale. Grundtvig hævdede da, at hvis Tyskland gav os det dansktalende Sønderjylland tilbage, var der intet til Hinder for at gaa med Sverige og Tyskland. Erklærede ogsaa England Rusland Krig, maatte Danmark — ogsaa uden et genvundet Sønderjylland — slutte sig til denne gotisk-germanske Folkesamling. (Brun II S. 802).

Hele det litterære Opgør fra 70'erne mellem *Fr. Hammerich*, *Niels Lindberg*, *Vilh. Birkedal* og *Tejsen* om hvilken politisk Stilling, Grundtvig egentlig indtog, især med Hensyn til det Forenede Venstres Program, Forhandlinger, der mere er Diskussioner om Betydningen af talrige Grundtvigcitater end historiske Aktstykker, falder udenfor denne Fremstillings Rammer. Netop det ubestemte og ubestemmelige, der præger Grundtvigs Holdning, giver Svaret: Hvorfor tage Stilling ved et Ja eller et Nej, naar det dog kun er *Aanden*, som den kristne Menighed tør følge? Lad blot ikke Synerne dø for politiske Akkorder.

Der var indenfor de grundtvigske Rækker mange, som saa med vrede eller bitre Blikke paa den Linie, som det forenede Venstre fulgte for at faa de national-liberale tilføjet et haardt politisk Nederlag. Her skal kun nævnes tre af de Mænd, som sagde fra og som i en Sejr for Det forenede saa en Fare for den kirkelige Anskuelse som en Livsbevægelse i det danske Folk.

Sognepræst *Otto Møller* i Gylling, der ikke forlod sin

konservative Overbevisning midt i en Venstreegn, udtaler sig uforbeholdent til sin Ven og politiske Modsætning Niels Lindberg: (26. Juli 1872. NKS 3631.4.).

»Jeg kommer mere og mere til at afskye dette Partie som saadant; jeg frygter for, hvad Ende det vil tage, naar det naar sine Ønskers Maal, Magten; jeg har ikke mærket til, at det har nogen Idé at kæmpe for, men vil kun til Magten og have sine Modstandere traadt under Hælene...

Det forenede Venstre skulde dog aldrig glemme, hvad Alkibiades og Themistokles greb til, da man ikke vilde bruge dem til det, de, og de alene duede til.

En af Vælgerne i Grundtvigs tidligere Folketingskreds, Kertemindekredsen, *Peder Nielsen* sender den følgende Dag, 27. Juli 1872, Folketingsmand Lars Dinesen et Brev (Lars Dinesens Arkiv, Rigsarkivet), hvor han omtaler den vanskelige Stilling den nationaltbegeistrede Dinesen er kommet i, fordi han hverken kan eller vil slutte sig til det forenede Venstre, som nu søger, forgæves, at faa hans Skalp ved det kommende Rigsdagsvalg.

»Stil Dig ikke mod Frihedens prøvede Venner«, saaledes lød i sin Tid Hr. I. A. Hansens velmeente Raad til Dig, men Du modtog ikke dette gode Raad.

...Det er temlig klart, at eet af to maa skjee, hvis Venstre faar Majoritet enten et Venstre-Ministerium eller Folketingets Opløsning strags efter Rigsdagens Obning... Hr. Tang var fræk nok til at nævne Grundtvig ved Siden af Tscherning; mon Høgsbro kan bilde Grundtvig ind, at det forenede Venstre er saa ypperlig?

Grundtvig sagde, at det nok kunde forsvares at slutte sig til Venstre, naar man var enig i dets Program, men at han selv ikke kunde tilraade Folk at gjøre det da det først og fremmest kom an paa at gjøre det, der var fuld Sandhed for En selv.

Jeg havde Dit Brev i Lommen ude hos Grundtvig, og

jeg læste deri Lignelsen om Venstre for ham; han svarede gjentagende: Det var ikke ilde!»

Grundtvig er saaledes gaaet ind for sit Frihedssynspunkt: Ingen Partitvang!

Det tredie Vidnesbyrd om Afstandtagen fra det forenede Venstre hos en Mand blandt de førende Grundtvigianere, er det Brev, som Folketingsmand *Niels Jokum Termansen* 1. September 1872 sendte til Sofus Høgsbro. Da det er givet i sin Helhed, (Sofus Høgsbros Dagbøger og Brevveksling I S. 258—261), skal kun hvad der i egentligste Forstand vedrører Stridsspørgsmaalene i Dagene omkring Grundtvigs Død, gengives her. Termansen var saa nær knyttet til Grundtvig, at Konservator Termansen (Minder fra g. Gr. Hj. I S. 127), N. J. Termansens Søn, aldrig har kunnet glemme den Morgen, da hans Fader kom ind i Stuen og blot sagde: Grundtvig er død. Det var den eneste Gang, Sønnen havde set sin Fader græde. Ogsaa for Grundtvig var den jyske »lærde Bonde« en kær Ven, der frydede den gamle Præst ved stilfærdigt, men uigendriveligt at kunne faa selv en saa veltalende Mand som Professor Rasmus Nielsen til at køre fast, naar Ordet var frit paa Grundtvigs Veranda ud mod Strandvejen.

»Om der er Udsigt til, at jeg i Fremtiden vil komme til at staa i »Grundtvigs folkelige Venners Række«? Naar jeg ikke længere staaer i Grundtvigs folkelige Venners Række, saa er mit Øje lukt og min Læbe kold. Thi er der Noget i Livet, der har saaledes slaaet Rod i min Sjæl, at det kan ikke rykkes op, før Livets Rødder rykkes op med det Samme, saa er det Grundtvigs *folkelige* Livsanskuelse. Men jeg indrømmer ikke, at Grundtvig og I. A. Hansens *folkelige* Livsanskuelse er Hip som Hap.

Jeg seer med Sorg, at Bergs og I. A. Hansens Maade at tage Sagerne paa i vort offentlige Liv bliver mere og mere anseet for eens med Grundtvigs, og de staae efter mit Skjøn hinanden saa fjern som vel mulig.

Det er nær ved at mit Haab har lidt Skibbrud, det Haab,

at der skulde blive en virkelig Sammenslutning af »Grundtvigs folkelige Venner« og de, der uden just særlig at høre Grundtvigs Venner til, dog dele Aandssyn paa Livet i det Hele med dem. Maaske jeg ikke skal sé denne Dag, men dog mander jeg mig atter op til at haabe, at den kommer, om end den er fjern. Jeg troede, at den var begyndt at gry, da vi stiftede det nationale Venstre, at det var en Skuffelse, har bragt mit Hjerte en Sorg, der hører til mit Livs bedskæste Sorger. . .

At Bjørnson er den alvorlige Mand, der vil det Bedste, ja, derom har jeg aldrig tvivlet, men at han træder op med en afgjørende Dom og Krav paa at høres, inden han selv har Klarhed over Tingene, see det er en Sandhed, som jeg ikke vil og ingen har Ret til at oversee.

Som den fuldendte Ordensmand som Etatsraad C. F. Tietgen havde Ry for at være, kan det ikke undre, at der imellem hans Papirer findes en lille Optegnelse, et Slags politisk Memorandum om en ikke ubetydelig Sag. Desværre er kun det første Blad af Dokumentet bevaret (paa Rigsarkivet). Det henstilles indtrængende til mulige Forskere af Tietgens omfangsrige Arkiv at være vaagne, om den anden Brevhalvdel skulde komme for Dagen, saafremt den er blevet forlagt blandt andre Arkivalia.

»En Samtale Grundtvig og P. Rørdam havde paa Verandaen i Etatsraad Tietgens Landsted i Taarbæk sidst i August 1872. [Onsdag 28. August].

Tilfældig — eller maaske ikke tilfældig — blev jeg eneste Vidne til denne Samtale mellem Grundtvig og P. Rørdam.

Samtale-Emnet var »Grundtvigianere« og »Grundtvigianisme«. Rørdam udtalte over for Vennen sin Frygt for, at det »forenede Venstre«, om det vandt Indgang i den grundtvigske Kreds, skulde splitte Grundtvigianerne og dermed berøve dem den gode og gavnlige Indflydelse, de havde paa det danske Folk, derfor vilde han have Grundtvig til paa Vennemødet at udtale sig mod dette forenede Venstre.

Skjøndt Grundtvig ikke ligefrem sagde Nej, husker jeg,

at jeg tænkte: »Han vil nødig«. Rørdam, som i sin Iver havde rykket sin Stol nærmere og nærmere til Grundtvig, sad nu lige foran ham og sagde saa: »Hør nu, Grundtvig; Høgsbro siger om Dig, at Du er forenet Venstre«. Hertil svarede Grundtvig: »Siger Høgsbro dette, siger han noget, som ikke er sandt«, »men«, vedblev Rørdam, »der er andre, der siger det«, hvortil Grundtvig svarede: »Man bliver jo den samme, hvad saa Folk siger«. »Jamen,« vedblev Rørdam, »der er saa mange vaklende, og paa dem kan det have stor Indflydelse at høre Dit Standpunkt; tal derfor om det paa Vennemødet!«

Da var det, at Grundtvig ligesom saa' ud over hele sin Livsgjærning og viste, at det han og hans Venner aldrig havde villet, var at danne noget Parti af nogensomhelst Art; men at han og hans Venners Opgave havde først og fremmest været at tjæne Herren og hans Menighed, men ogsaa Fædrelandet og det danske Folk og fremme al sand og ædel Oplysning.

Rørdam lyttede henrykt til, og jeg hørte ham flere Gange paa sin ejendommelige Maade indskyde: »Sig det paa Vennemødet, Grundtvig; sig det!«

Slutningen af Samtalen husker jeg Ord til andet; den lød saaledes: »Lad os al. . . .«

H. Brun har (II S. 796—797) gengivet denne Samtale i en helt anden Form. Den Mulighed staar aaben, at Bruns Beretning omfatter den Del af Ordskiftet, som kan have staaet paa det tabte Blad af Tietgens Manuskript. Og ellers — —?

Niels Lindberg nedskrev allerede 19—23 Sept. 1872 følgende Skildring af *Grundtvigs Død og Jordefærd*.

Søndagen d. 1. September. »Vi havde 14 Dage iforvejen tænkt at gaa til Alters, men blev hindrede deri, da Børnene ikke tidnok blev færdige til at sendes til min Svigerfader¹.

¹) Provst Lauritz Vilhelm Monrad (1798—1877), tidligere Sognepræst i Marvede og Medlem af det grundtvigske sydvestsjællandske Broderkonvent. Se: J. F. Fenger: Det sydv. Broderkonvent, 1890. Navnefortegnel-

Den 1ste September lykkedes det... Jeg, min Hustru¹, Broder *Jørgen*² og vor Pige *Ragnhild* med begge vore Børn *Lars Vilhelm*³ (3½ Aar) og *Elisabeth*⁴ (2 Aar) kom i en Sporvogn og naaede saa betids Grønningen, at jeg, min Hustru og Jørgen ved at gaa saa rask vi kunde, naaede Vartov paa samme Tid som *Grundtvig* kom⁵. — Ragnhild kjørte med Børnene til Frederiksberg til min Svigerfader, Provst *Monrad*. Denne, min Svigerinde Mis (*Vilhelmine*)⁶ og Svoger *Herman Monrad*⁷ med sin Kjæreste (*Louise Brandt fra Rønnebæk*)⁸ havde allerede en Tid ventet i Kirken, da vi kom. — Grundtvig talte over Gal. 3,21⁹ »Dersom der var

sen S. 349. Stig Bredstrup: J. H. Monrad Liv og Gerning, 1927, S. 11—13. — Flyttet til Frederiksberg som efterlønnet 1864.

¹) Clara Cathrine Lindberg født Monrad (1838—1922) blev 1868 viet til Niels Lindberg.

²) Jørgen Emil Lindberg, cand. theol., senere Sognepræst i Hoddestrup, født 1846, Søn af Sognepræst, Dr. phil. Jacob Chr. Lindberg; en Tid Huslærer i Grundtvigs Hjem. Død 1882.

³) Lars Vilhelm Lindberg, Niels Lindbergs ældste Søn, født 1869.

⁴) Elisabeth Lindberg, Niels Lindbergs ældste Datter, født 1871.

⁵) Den tidligste Beretning om denne Grundtvigs sidste Gudstjeneste findes i »Dansk Folketidende« 1872, Nr. 36. 6. Sept. »Han prædikede som sædvanligt, men ved Skriftetalen havde man mærket et temmelig stærkt Anfald af Hoste«.

⁶) Vilhelmine Monrad kaldet Mis, Provst Monrads ældste Datter, født 1832; styrede Huset for sin Fader i hans Enkemandssstand.

⁷) Jørgen Herman Monrad (1848—1903), senere Præst ved Vartov og derpaa, til sin Død, Sognepræst ved Frederikskirken i København. Fra hans Haand er opbevaret en ungdommelig Skildring af Septemberdagene 1872, se Stig Bredstrup: J. H. Monrad Liv og Gerning, 1927, S. 51—59. J. H. Monrad var nær Ven med Gotfred Rode.

⁸) Louise Esther Monrad født Brandt (1847—1917) Sognepræst Carl Joakim Brandts Datter med hvem J. H. Monrad var blevet forlovet 1867 som nybagt Student. Se: S. Bredstrup: J. H. Monrad S. 33, 49 f., 67.

⁹) Grundtvig plejede at holde sine Skriftetaler uden skriftlig Forberedelse, medens han lige til det sidste nedskrev sine Prædikener. Hans Skrift var efterhaanden blevet stor: der staar kun en halv Snes Linier med fire-fem Ord paa Linien paa de hvide Halvark Papir. Ogsaa den sidste Prædiken til 14. Søndag efter Trinitatis, 1. September 1872, findes

given en Lov, som kunde levendegjøre, da var Retfærdighed virkelig af Loven« og udviklede kort og klart Forholdet mellem Lov og Evangelium, hvilket sidste var det store Naadens Tilbud, der vil modtages af Syndere og skjænke dem alt, hvad Loven kræver. Der stod i flere Blade¹, at man under Skriftetalen mærkede et usædvanligt stærkt Anfald af Hoste hos Grundtvig. For mig var der intet paafaldende deri. Det var under Afløsningen, ligesom han havde lagt sine Hænder paa 2 Altergjæsters Hoved, han blev overfalden af et Hosteanfald, og han vilde nu, som han plejede, tvinge Hosten. Det har han i mange Aar gjort, men netop derfor blev den oftere stærkere, end om han straks havde givet efter. Navnlig under Sakramentforvaltningen har jeg ofte været Vidne til, at han har kjæmpet imod og virkelig holdt sig for at hoste. Saaledes ogsaa den Dag; han tog ikke sine Hænder tilbage, men han nødtes til at hoste, og for den, der ikke havde været Vidne til det før, kunde det maaske synes, som skulde han blive borte i det med det samme. — Hans Røst var maaske under Prædiken svagere end sædvanlig²; saaledes sagde i det mindste flere Tilhørere, der stode langt nede i Kirken; jeg mærkede ikke noget usædvanligt, da jeg den Dag sad oppe ved Alteret, medens jeg ellers altid havde min Plads ved Døren ind til Gaarden. —

Grundtvig forlod Kirken, før Altergangen var forbi og var i Grundtvig-Arkivet fasc. 63. Den paagældende Prædiken foreligger trykt bl. a. Dansk Kirketidende 1872 Nr. 37, 15. September. Dansk Folketidende Nr. 36, havde allerede 6. 9. 1872 bragt denne Prædiken, men med en Del Fejl.

¹) Foruden det ovennævnte »Dansk Folketidende« se Dags Telegr. 6. 9. 72.

²) Udtalelserne derom er modstridende, enkelte kvindelige Kirkegængere har fæstnet sig ved dens klokkerene Klang, andre af Menigheden ved, at de kunde høre hvert Ord selv fra Kirkens fjerneste Krog. Maaske har Englænderen Edm. Gosse Ret, der en Maanedstid før Grundtvigs Død var i Vartov Kirke; han skildrer Grundtvigs Røst som »en Stemme, der kom fra Kælderens under os«, og mindes den »samme dumpe slørede Røst«. (To Besøg i Danmark, 1912, S. 78—79). Fr. Barfod hævder, at selv Folk ved Indgangsdøren kunde følge Grundtvig. (Beretn. S. 195).

træt, da han kom hjem; men ved Middagsbordet og om Eftermiddagen var han, som sædvanlig, oprømt. Høgsbro¹ og flere var hos ham — bl. andre Kloppeborg² fra Sønderjylland og Talen førtes hen paa vore politiske Forhold baade udadtil og indadtil. »Fædrelandet«s Opfordring³ til at fremkomme med [S. 2] en politisk Udtalelse paa Vennemødet blev læst for ham, og han udtalte sig derom til Høgsbro⁴. Vi var hos min Svigerfader . . . og kom først sent hjem om Aftenen.

Mandagen d. 2. September. Jeg var som sædvanlig paa Seminariet⁵ (fra Kl. 10—12) og satte mig til at læse, da jeg kom hjem og havde spist Frokost (Kl. 1). Der var, som sædvanligt, stille paa Gaarden. Da det nærmede sig Middag (Kl. 3¹/₂ omtrent) lagde jeg mig tilbage i min Stol og læste Avisen med Ryggen til Vinduet; kort efter hørte jeg Grundtvigs Vogn komme; jeg kjendte straks Peters (Kudskens) og Børnenes (*Astas*⁶ og *Amalias*⁷) Stemmer. Noget

¹) Sofus Magdalous Høgsbro (1822—1902), Højskoleforstander, fremtrædende Politiker, en lang Aarrække Folketingets Formand. Se: Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger udg. ved Hans Lund, særlig 1. Del 1858—1873; u. A.

²) utvivlsomt Hans Diderik Kloppeborg (1802—1882), sønderjysk Frimenighedsmand, en af Rødding Højskoles Støtter. Se bl. a. Sønderj. Maanedsskr. IV, 1927—28, S. 141 ff. A. F. Krieger ved allerede samme Aften Besked med denne Samtale (A. F. Krieger: Dagbøger V S. 247: »De forskellige Grundtvigianere rives noget om den Gamle i Anledning af de forestaaende Valg«).

³) Fædrelandet for Lørdag 31. August 1872.

⁴) H. Brun: N. F. S. Grundtvigs Levnetsløb II, u. A. bringer S. 802—04 en Redegørelse for Samtalen med Høgsbro; aftrykt i Høirup & Johansen: Grundtvigminder S. 263—266.

⁵) Blaagaard, hvor Jeppe Tang havde flyttet sit Seminarium hen.

⁶) Asta Marie Elisabeth Frijs Grundtvig (1860—1939), eneste Barn i Grundtvigs tredje Ægteskab. Hun blev senere gift med den her i Beretningen forekommende Kristian Poulsen, der siden blev Overlæge ved Sundby Hospital i København og titulær Professor.

⁷) Amalia Louise Benedicte Reedtz født 1856, Datter af Grundtvigs tredje Hustru i dennes første Ægteskab med Udenrigsminister, Kammerherre Holger Reedtz, død 1857.

efter, men inden Peter endnu havde faaet Hestene sat ind, hørte jeg en Stemme i Gaarden spørge om Professor *Engelsted*¹ og Peter svare, at han kommer hjem Klokken 5¹/₂. Jeg saa ud af Vinduet og saa', at det var Fru Grundtvig, der spurgte Peter. Men baade hun og Peter saa meget rolige ud, ellers vilde det have været mig meget paafaldende at høre Engelsteds Navn; thi Fru Grundtvig har Homöopathen *Feveile*² til Læge og Grundtvig Allöopathen *Lorentzen*³. Prof. Engelsted bor om Sommeren paa sit Sted Sølund skraas overfor Vangehuset paa Strandvejen, ikke langt fra Store Tuborg og er den nærmeste Læge. (Fru Grundtvigs Svigersøn Dr. *Sparrewohn*⁴ var lige rejst til Jylland for et Par Dage siden forat gjøre alt istand paa Sophiero⁵ til at modtage hans Hustru og Børn; han boede ellers nærmere ved Tuborg, nemlig No. 38 mellem Gl. Vartov og *Tanderup*⁶).

Det faldt mig ikke noget Øjeblik ind, at Grundtvig var

¹) Overlæge, Venerolog, Professor Carl Sophus Marius Neergaard Engelsted (1823—1914). Ledende Kraft i Datidens Tuberkulosebekæmpelse.

²) Erik Nissen Feveile (1819—1873) virkede fra 1861 som homöopatisk Læge i København. Fru Grundtvig hørte til hans Patienter. Under Grundtvigs alvorlige Sygdom 1867 var Feveile ogsaa blandt dem, der gav Raad. Se Kh. Saml. 7. Rk. I, 241 f. 252.

³) Sandsynligvis Lorentz Rasmus Lorentzen (1842—1915), der 1870—72 var Reservelæge paa Frederiksberg Hospital.

⁴) Jacob Antonius Sparrewohn (1838—1914), Læge, gift med en af Fru Grundtvigs Døtre fra hendes Ægteskab med Holger Reedtz. Sparrewohn var et fint og følsomt, men nervesvækket Menneske, som en Tid var N. F. S. Grundtvigs Læge og Vogter under dennes sjælelige Sammenbrud 1867. Sparrewohn var derefter Læge mange forskellige Steder i Jylland og paa Fyn; først i September 1872 var han ved at slaa sig ned i Aale ved Horsens paa Reedtzernes gamle og Grundtvigianernes nye Egn. Se Kh. Saml. 7. Rk. I, 223, 243 f., 248—54, 256.

⁵) Sophiero, Lægeboligen var opkaldt efter Fru Sparrewohn født Sophie Vilhelmine Henriette Olga de Reedtz (1849—1906), Fru Asta Grundtvigs Datter i hendes første Ægteskab.

⁶) Tanderup, formodentlig Navnet paa en københavnsk Grosserer, som har haft Sommerbolig ude i Tuborgs Nærhed. Folketællingslisten for 1870 gav intet Resultat. Landliggere talte jo ikke med.

syg; jeg tænkte, at maaske en af Pigerne var kommet noget til, siden man talte om, naar den nærmest boende Læge kom hjem. Klokken maa have været omtrent $3\frac{3}{4}$, da jeg hørte Fru Grundtvig spørge Peter om Engelsted; thi jeg havde ikke faaet læst langt, da min Kone kaldte os til Bords, og da manglede Klokken 5 Minutter i 4. . . . Min Kone havde ikke mærket noget til, at der var noget ivejenovre hos Grundtvigs. . . . Da vi havde spist — Klokken var vel da omtrent $4\frac{1}{2}$ — satte jeg mig igjen ind i min Stue for at læse, men havde ingen Ro for de meget paatrængende Fluor, hvorfor jeg lagde mig ind paa Puffen i vor Dagligstue. Her havde jeg ikke ligget [S. 3] ret længe, da jeg hørte Skridt igjennem de andre Stuer. Det var *Frederik Lange Grundtvig*¹, der kom og sagde med en forunderlig næsten paa samme Tid stærk og skælvende Røst: »Vil De ikke komme over, jeg troer vist, Fader er død«. Jeg for op og ilede derover i Støvfrakke og Morgensko, uden at kunne sige et Ord. Jeg løb igjennem Grundtvigs Sovekammer ind i hans Stue.

Han sad i sin Lænestol med Fødderne oppe paa sin Fodskammel. Han laa i en hvilende Stilling, dog ikke som han ellers laa, naar han tog sig en lille Lur. Hans Hoved var sænket til højre Side og hans venstre Arm laa over hans Bryst. Over hans Baghoved var bredt et hvidt Lommetørklæde, over hans Bryst et andet, fordi en Del Slim var gaaet ham ud af Næse og Mund; det havde de tørt af og havde vel ventet, at det skulde gjentage sig. Bag ved hans Stol stod Frøken *Brandt*² og holdt Lommetørklædet over hans Hoved — maaske for Fluernes Skyld. Ved hans Fødder

¹) Frederik Lange Grundtvig (1854—1903), Grundtvigs Son i hans andet Ægteskab med Ane Marie Toft født Carlsen. Senere cand. polit., dansk Præst i Nordamerika, Folkemindesamler. Se: Til Minde om F. L. Grundtvig. 1903 og Kh. Saml. 7. Rk. I, 238 f., 244 f., 248 f.

²) Den tidligere Selskabsdame, Frøken Brandt hørte til den talrige Kreds af Beundrere, der ikke mindst i de sidste Aartier af Grundtvigs Livsløb, tog hjertelig Del i hans Hjems Glæder og Sorger.

laa *Fru Grundtvig*¹. Paa den højre Arm kunde jeg mærke Pulsen slaa ganske svagt. I den venstre Tinding var Puls-slaget stærkere. Jeg vedblev i længere Tid at holde om hans højre Haandled — paa det venstre mærkedes Pulsen slet ikke — med min Haand, men det var, som blev Pulsen svagere. Fru Grundtvig var dybt bevæget; at det var Døden, var sikkerlig os alle klart. »Ikke et Ord til Afsked! ikke et eneste«², udbrød hun flere Gange. *Asta* græd højt. I Stuen var desuden *Frederik* og hans Ven *Kristian Povelsen*³ [udstreget: *Philipine Larsen*⁴] og *Amalia*. —

Grundtvig saa saa kjøn ud, som han laa der; der var intet slapt og afkræftet i hans Stilling eller Aasyn, ikke Spor af Træthed. — Jeg var ængstelig for, at den Stilling, hvori han laa, kunde være til Hinder for hans ofte besværlige Aandedræt; jeg prøvede at løfte hans Hoved, men han maatte helt lægges i en anden Stilling, om det skulde hjælpe. Jeg raadede til at sende Vognen snarest muelig til Dr. *Lund*⁵ i Rosenvænget, hvis Træffetid er mellem 5—6. Peter

¹) Asta Tugendreich Adelheid Grundtvig født Comtesse Krag-Juel-Vind-Frijs, tidligere gift Reedtz (1826—1890). Om hendes selvopofrende Virke som Grundtvigs Hustru er der, som ret og rimeligt, kun een Mening. Se: Fru Asta Grundtvig 1891 og Kh. Saml. 7. Rk. I, 211—260.

²) I et af Telegrammerne fra samme Aften om Grundtvigs Død hedder det da ogsaa, at Grundtvig »tavst og smertefrit« er gaaet bort. (F. Rønning: C. J. Brandt S. 148). Henrik Pontoppidan synes i sin Skildring af Frk. Ewald ved Enslevs Dødsleje i »Enslevs Død« 1915 S. 267 68 at have brugt Motivet: »Ikke et Ord«.

³) Den fornævnte Kristian Louis Johan Poulsen (1854—1931) var Frederik L. Grundtvigs jævnaldrende Ven og blev siden hans Svoger, gift med Halvsøsteren Asta. Ved Grundtvigs Død var han lige blevet Student. Frederik Grundtvig havde p. G. a. et mdl i Fransk ikke kunnet fuldføre sin Studentereksamen.

⁴) Philippine Larsen, en jysk Gaardejerdatter, der stod Ægtefællerne Grundtvig meget nær. Hendes Søster Caroline Larsen havde, mens Grundtvigs i Treserne boede paa »Gladhjem« været en skattet Privatlærerinde for Hjemmets mange »sammenbragte« Børn. Hun var nu gift med Sognepræst Sofus Skeel Brummer i Egtved.

⁵) Michael Frederik Christian Lund (1826—1907), Søstersøn af Brø-

havde imidlertid været hos Engelsted. Han spændte nu for, men Kristian Povelsen løb iforvejen til *Engelsted* og traf ham ved Bordet; da han saa Angesten malet i Kristian Povelsens Ansigt, rejste han sig øjeblikkelig og fulgte ham; paa Vejen traf de Peter med Vognen, og han kørte ham saa til Tuborg. Da Engelsted traadte ind ad Døren, saa jeg paa mit Ur. Klokken var dengang $5\frac{1}{4}$. Jeg skjønner, at Kl.[okken] maa have været $4\frac{3}{4}$, da jeg kom derover. — Engelsted erklærede straks, at Stillingen, hvori Grundtvig laa, ikke var til Hinder for Aandedrættet. Han løste straks hans Halstørklæde, [S. 4] Krave og Skjorte. Han erklærede, at det ikke var en Kvælning af Slim, der havde voldt Døden. Han forlangte Sennepskager og lagde en ind paa Hjærtekuglen[!] og en paa hans venstre Tinding, hvor han endnu mente at kunne mærke Pulsslaget. Men de trak ikke. Han hældte brændende Lak paa begge hans Hænder og trak bagefter Lakket af, men det havde ikke efterladt noget Spor. Det var ingen Besvimelse.

Grundtvig havde i flere Aar undertiden været overfaldet af en feberagtig Kuldegysning, der oftere tog meget paa hans Kræfter, saa det altid varede en Dags Tid eller to, undertiden flere, inden han atter kom til Kræfter. Et saadant Anfald havde han haft Torsdagen forinden. Engelsted fik et Lys og aabnede den dødes Øjne og holdt Lyset hen for dem. Han mente ikke, at Døden kunde være Følge af hint Feberanfald. Han spurgte nøje ud om, hvorlænge han havde befundet sig ilde, og blev overrasket ved at høre, at han Dagen forinden havde prædikeret — (»ja, sagde Frøken Brandt — »med den dejligste klokkeklare Stemme«!). — Engelsted spurgte, om han ikke havde lidt af et Hjærteonde, da alt tydede paa, at et saadant havde gjort det af med ham. — Fru Grundtvig sagde, at hendes Læge *Fevøje* havde paastaet, at han bar paa en Hjærtesygdom og vilde engang gaa pludselig bort. Dr. *Lorentzen* erklærede Dagen

drene Peter og Søren Kierkegaard. Læge 1851, praktiserede i København fra 1856. Se: K. K. Obel: Rosenvængets Allé 7.

efter, at det havde han længe vidst, men ikke nænt at sige det. Engelsted erklærede ham for død og raadede til at lægge ham ind paa Sengen, forat han yderligere kunde forvisse sig derom. Jeg og Peter bar ham i Stolen, Kristian Povelsen bar hans Ben. Det var alt det, vi kunde løfte ham fra Stolen over i Sengen. Med nogen Vanskelighed fik vi hans Fløjelsjakke trukket af. Engelsted satte sit Hørerør paa hans Bryst, stødte ham i Underlivet og derpaa tog han den ene Arm og jeg maatte staa op i Sengen og tage den anden for samtidig at bevæge dem frem og tilbage. Men der var ingen Spor af Livstegn. Derpaa gik Engelsted. Jeg tilbød at hjælpe med hans Afklædning. Fru Grundtvig vilde selv være med dertil, men Kræfterne svigtede hende, saa det blev mig og Peter, der maatte klæde ham af.

Det var med stor Vanskelighed, vi fik dette gjort; thi Grundtvig var en svær Mand og vi vilde gjerne tage varlig paa ham. Han beholdt sit Linned paa og blev ikke siden »klædt«. — Jeg saa ved denne Lejlighed hans Ben. I sine sidste Aar (de sidste 10) havde Grundtvig lidt meget i sine Ben. Hvad han maa have lidt, fik jeg først nu en Forestilling om. Hans Benklæder var knappede ned ad Læggene, hvor Benene vare meget tykke, vel lige saa tykke som Laarene. De vædskede altid, og naar de undertiden hørte op dermed, befandt han sig ikke vel. I alle disse Aar forbandt Fru Grundtvig altid selv hans Ben¹. Nogen mere opofrende Kvinde [S. 5] end hende skal vanskelig findes. — Da vi havde faaet Grundtvig i Seng, kom min Hustru, der imidlertid havde hørt om hans Død, til; ligeledes Fru *Sophie Sparre-wohn* (f. *Redtz*), der bebrejdede sig, at hun havde faaet sin Moder (Fru Grundtvig), til netop den Dag at tage med hende og hendes Børn i Zoologisk Have², men Fru Grundt-

¹) Se yderligere V. Birkedal: Personlige Oplevelser II, 1890, S. 50 og H. P. B. Barfod: Minder fra gamle grundtvigske Hjem III, 1923, S. 38—66, især S. 45.

²) Zoologisk Have gennemgik i Sommeren 1872 en stor Udvidelse se: A. G. Juel: Den zoologiske Have 1872—1897. 1897.

vig svarede med rette, at havde hun haft mindste Anelse om, at Grundtvig ikke havde det godt, var hun ikke taget med. — Thi vistnok havde Grundtvig Dagen iforvejen været noget afkræftet og om Natten havde han sovet urolig og været til Stols, hvorfor hun, da hun kørte til Frederiksberg, havde anmodet Dr. Lorentzen om at komme ud til Tuborg om Tirsdagen. Da hun kom hjem, fandt hun Grundtvig ene. Kapellan *Jørgensen*¹ havde læst for ham af hans Verdenshistorie fra 1817 og Gejer², derpaa havde Frederik læst for ham af historisk Arkiv³, men han havde ikke ret fulgt med og bad Frederik gaa ind i den anden Stue, til han kaldte paa ham. Der sad Frederik, da Fru Grundtvig kom hjem og blev der fremdeles, til de spiste, Grundtvig havde spist Frokost, men Fru Grundtvig fandt ham betænkelig syg, da hun kom hjem. Han svarede ikke som ellers paa alt, hvad hun spurgte ham om, hun gav ham nogle Skefulde Kaffe, forat forvisse sig om, at han kunde synke. Da Grundtvig havde sat sig til Hvile i sin Stol, var det han bøjede sig til Siden, medens Slim gik ud af hans Næse og Mund; kort efter kaldte Fru Grundtvig paa Frederik og han løb saa straks over efter mig. Det eneste, der havde været Fru Grundtvig noget paafaldende, før hun tog bort, var, at han havde ladet sig Evangeliet til næste Søndag (d. 8de September) forelæse, hvad han sædvanlig først lod gjøre om Fredagen.

Min Kone tog den lille *Ingeborg Valeur*⁴, som Lærerinden

¹) Christian Jørgensen (1836—1914), entlediget sønderjysk Præst fra Roager-Vodder blev efter Kapellan Kristian Køsters Død 1871 Grundtvigs præstelige Medhjælper; en saadan var ham tilforordnet af Kultusministeriet som Betingelse for hans Genoptagelse af Præstegerningen December 1867. Senere i Staby og sidst i Visby-Heltborg.

²) Det var Geijers »Svenska Folkets Historia« som Grundtvig fik forelæst. Se bl. a. H. P. B. Barfod det S. 108 Note 1 a. Skr. S. 62.

³) Historisk Archiv udgivet af Johan Petersen og F. C. Granzow indeholder en Række folkeligt skrevne historiske Kroniker af underholdende Art.

⁴) Ingeborg Valeur født 1866, Datter af Bryggeriejer Henrik Stampe

Philipine Larsen havde bragt med fra Jylland og som nu var meget besværlig, fordi hun bestandig vilde hænge over *Asta* og have hende til at lege med sig, med over til os, hvor hun og *Lars Vilhelm* saa legede *Resten af Dagen*, til *Philipine* kom hjem. Om Aftenen tog jeg og min Kone over til *Frederiksberg* til min Svigerfader, for at de ikke der skulde faa *Underretningen* gennem *Avisen*...

Da vi gik til *Hellerup Kl. 7¹/₂* mødte vi *Asta* og *Holger*¹, der havde været dernede med *Telegram* til *Svenn Grundtvig*² i *Fredensborg*.«

Frøken *Louise Skrike* (*Vraa Højskoles Aarbog* 1931 S. 36) mindes *Gudstjenesten* i *Vartou* i endnu varmere Ord end *Frøken Brandt*: »Aldrig har noget været skønnere for mig end den sidste *Prædiken*, da syntes jeg, jeg var som blandt *Engle* og jeg kom til at græde af *Glæde*. Jeg fulgtes fra *Kirke* med *Filipine Larsen*, og jeg kan huske, at jeg sagde til hende: »Hvor kan dog *Menneskemund* her paa *Jord* komme til at tale saadan?«

Tirsdagen d. 3. September.

»Jeg var om *Formiddagen* til *Audients* hos *Hall* angaaende *Kapellaniet* i *Kattrup*³. Han var meget optaget af

Valeur og hans 1867 afdøde *Hustru*; hun blev siden gift med *Handelsfuldmægtig Lauritz Roepstorff*.

¹) *Holger Otto Christian Peter Reedtz* født 1857 i *Fru Grundtvigs* første *Ægteskab*; senere *Godsforvalter* i *Sverige*, død 1905. (*D. A. A. XXIII* S. 525).

³) *Svenn Hersleb Grundtvig* (1824—1883), *Grundtvigs* anden *Søn* i hans første *Ægteskab* med *Elisabeth Blicher*. *Professor*, *Docent* ved *Københavns Universitet*, *Sprogmand* og *Folkemindesamler*. *Kaptain* i *Forstærkningen*. *Stod* baade *hengivent* og *selvstændigt* overfor *Faderen*. Se: *Fr. Barfod*: *S. H. Grundtvig* 1883 og *Kh. Saml.* 7. Rk. I, 217, 240, 242, 244—255.

²) Det *residerende Kapellani* i *Kattrup* m. v. ved *Horsens*, hvortil *Niels Lindberg* virkelig blev kaldet; muligt væsenlig ved *Martensens Hjælp* dertil. *N. Lindberg* havde forinden forgæves søgt *Biskopperne* *P. C. Kierkegaard* og *D. G. Monrads Bistand*, men de undslog sig begge af rent formelle Grunde. Deres *Svar* findes *N. K. S.* 3631. 4.

Grundtvigs Død. Mærkeligt nok havde Grundtvig iaar faaet Lyst til at besøge gamle Venner. Han har meget ofte været ude. Han besøgte flere Gange Fru *Edele Holm*¹, P. Rørdam², [S. 6] Holstein³ paa Dyrhaugegaard, Tang⁴ paa Emdrup, *G. Stephens*⁵, (der da var i Sverige,) og *Hall*, (som ogsaa var ude, da Grundtvig vilde besøge ham). Paa Vejen ind til Byen traf jeg Pastor *Madsen*⁶ fra Gjødvad, han vidste ikke, at Grundtvig var død; ellers var det allerede vidt og bredt bekjendt; thi om Mandagen, da jeg gik ud og bad Peter spænde for, forat hente Læge, stod Studenterne *Holm*⁷ og *Schrøder*⁸ ved Døren og blev der, indtil Engelsted var gaaet bort, og de telegraferede flere Steder hen, ligesom de ogsaa gav Morgenbladene Underretning derom. — Da jeg var paa Hjemvejen, traf jeg ved Vibenshus Prof. *R. Niel-*

¹) Fru Edele Holm, sikkert Enken efter Grosserer Holm i Strandgade 4, et Hjem, der gennem Aarene fulgte den gamle Christianshavnerpræst Grundtvig med megen Hengivenhed.

²) Peter Rørdam (1806—1883), Sognepræst i Kongens Lyngby, gennem 40 Aar en af Grundtvigs varme og formaaende Venner. De var gift med to Søstre Jutta og Marie Carlsen fra Gammel Køgegaard. Se: H. F. Rørdam: Peter Rørdam I—III.

³) Holstein, den i Lyngby Sogn paa Dyrehavegaard boende Grev Holstein, en af P. Rørdams mange nære Venner.

⁴) Jeppe Andersen Tang (1828—1904) oprettede 1863 Blaagaard Seminarium, hvor flere unge grundtvigske Teologer virkede bl. a. Thomas Skat Rørdam og Niels Lindberg.

⁵) George Stephens (1813—1895), tit. Professor, underviste i Engelsk ved Københavns Universitet; særlig knyttet til Sønn Grundtvig. Han hjalp Grundtvig med angelsaksiske Tekster. Jfr. Dansk Kirketidende 1872 Nr. 43 Sp. 675 om det forgæves Besøg.

⁶) Mathias Theodor Madsen (1823—1904), Sognepræst i Gjødvad, senere i Ringe. En Tid Landstingsmand.

⁷) Harald Holm (1848—1903) var Forelæser for Grundtvig; siden cand. theol. Forkæmper for Højskoletanken. Politiker. Se: Ungdomsbreve 1868—70 mellem Harald Holm og August Skrøder udgivet ved Rigmor Holm 1948. Holm gav Bjørnson et klogt og kraftigt Gensvar paa Kravet om Signalændring. Holm havde lovet at bringe Grundtvig Meddelelse om, hvorvidt D. G. Monrad blev valgt eller ej. (Brun II S. 804).

⁸) August Ludvig Skrøder (1848—1884), senere Sognepræst i Haasum, H. Holms Ven.

sen¹ og hans Svigersøn Kapt. *Zachariae*²; de vidste endnu ikke, at Grundtvig var død: »Hvordan staar det til ude hos Dem?«, spurgte R. Nielsen, »alt vel?« »Jo,« sagde jeg, »hos os er alt godt nok — ja De véd vel, at Grundtvig er død?« — »Grundtvig død« udbrød han, nej, det kom ham som vel de fleste saare uventet. —

Om Aftenen var vi ovre hos Fru Grundtvig; vi sang flere Psalmer. Fru Grundtvig, der er af [udstreget: meget] svagt Helbred, havde den Dag været syg, men sad dog oppe i en Chaiselong. Hun bad mig, før vi skiltes, bede Fadervor og Troen; jeg gjorde det, men kunde knap fremstamme Ordene; det var saa forunderlig tomt alting, baade derovre og allevegne, og navnlig var det underligt for mig — og vilde vel have været det for enhver anden, der havde hørt Grundtvig holde Aftenbøn — at fremsige Fadervor og Troen. Omtrent den samme Bøn, som Grundtvig i de senere Aar holdt før Prædikenen, men dog altid udførligere, fremsagde han ordret hver Aften — det føltes nu saa forunderlig stærkt, at han ikke var mere iblandt os.

Grundtvig blev ved sit tredie Ægteskab rykket ud af sin Eneboertilværelse. Paa Store Tuborg var man, med Familien Niels Lindberg, der boede i Sidehuset, sytten daglige Mennesker. Store og smaa samledes daglig til Aftenbøn, hvori ogsaa de mange Gæster udefra deltog og hentede

¹) Rasmus Nielsen (1809—1884) den filosofiske Professor ved Københavns Universitet, der i sine yngre Dage havde færdedes meget sammen med Søren Kierkegaard, men som senere, ikke helt uden Dronning Caroline Amalies Formidling, var kommet i personligt Tillidsforhold til Grundtvig, hvem han var med til at hylde ved Vennemøderne. Som Bjørnsøns Medredaktør ved Tidsskriftet »For Idé og Virkelighed« var Nielsen fortrolig med den øjeblikkelige Situations Muligheder for Sammenstød og endnu farligere Tildragelser indenfor den grundtvigske Lejr. Han er af en af sine Disciple blevet kaldt »Nordens Filosof« — vel som et Sidestykke til Talen om Grundtvig som »Nordens Profet«.

²) Georg Carl Christian Zachariae, Kaptajn, Østerbrogade 62, senere General. (1835—1907) Gradmaalingsdirektør.

rige Minder. Hver Dag blev ogsaa indledet med Morgenbøn og Fællessang. Kirken i Hjemmet var siden Grundtvigs Kappellantid paa Christianshavn for ham blevet et Troslivets Nasaret.

Onsdagen d. 4. September.

»Om Formiddagen Kl. 12, da jeg vilde gaa ud af Porten, mødte jeg Sparrewohns. *Sparrewohn* var lige kommet hjem fra Jylland. Paa Trappen stod en Zinkkiste, som *Snedker Povelsen*¹ (Kristian Povelsens Fader) havde gjort. Sparrewohn bad mig hjælpe dem at lægge Grundtvig i Kisten. Kl. 2 skulde jeg spise og saa straks paa Seminariet. Jeg vilde naturligvis gjerne hjælpe med, hvad jeg kunde, om Tiden vilde slaa til, og det slog lige til. Først flyttede vi alle Møblerne ud af Grundtvigs Sovekammer, tog Tæppet af Gulvet og fik Lagener slaaet for Vinduet. Trods den umaadelige Varme i de to sidste Dage, var Liget dog ikke stærkt medtaget. Han laa, som han sov. Da jeg og Peter klædte ham af om Mandagen kunde det ikke undgaaes, at vi tumlede noget [S. 7] stærkt med Liget, da vi ikke havde Kræfter til helt at løfte det. Munden aabnede sig derfor, men jeg lagde et Par smaa Bøger under Hagen for at give Munden samme Stilling som før, og saaledes laa nu Liget uforandret, man skulde Onsdag Middag ikke tro, det var en død Mand. Vi satte Kisten ved Siden af Sengen. Kun Sparrewohn, jeg, Peter og *Snedker Povelsen* var derinde. I Kisten blev en Hovedpude og et fint Lagen lagt. Sparrewohn og Peter skulde løfte Kroppen, jeg Hovedet og Povelsen Benene, men Sparrewohn og Peter kunde ikke løfte ham, da Forraadnelsen allerede var stærk i Fremgang, saa deres Hænder gled, ogsaa Hovedet var fugtigt underneden. Jeg raadede dem til at stikke en Sæk, som laa der, under hans Lænder og bære ham i den, og paa den Maade lagde vi ham ned. Liglugten var dog ikke endnu saa meget stærk, undtagen naar man rørte ved Liget. En Rosenkrands, som

¹) Snedkermester Carl Ludvig Harforth Poulsen.

laa paa hans Bryst, da han laa i Sengen, lagde vi paa samme Sted, da vi havde lagt ham i Kisten. Da jeg kom ud paa Gangen, stod Frøken *Louise Skrike*¹ der, og hun gik ind med og saa ham. Ogsaa hun fandt, at Døden ikke havde sat sit Mærke paa »Leret«², paa hans Ansigt var den ganske vist ikke at kjende.

Et Møde var indvarslet hos *P. Mouritzen*³, Snaregade 12 til om Aftenen Kl. 5¹/₂. Fru Grundtvig bad mig bestille Kisten af Egetræ hos *Rostrup*⁴ i St. Helliggejststræde og hun ønskede at faa en Sølvplade paa den; det sidste mente jeg maatte blive Menighedens Sag. Povelsen vilde gjerne haft dette Arbejde, men der var allerede foreløbig sendt Bud til Rostrup. Jeg fik mig lige vasket, spiste, skyndte mig til Seminariet, fik en Time før Tiden Lov at gaa og var nu først hos Bogtrykker *Klein*⁵, saa hos Rostrup, hvor jeg bestilte en Kiste til 140 rd. af svære Egeplanker; jeg tog Tegning af to Modeller for at vise Fru Grundtvig dem. Da jeg kom til *Mouritzen*, var der vel samlede en Snes af Menighedens mest bekjendte Mænd, desuden *P. A. Fenger*⁶ og *P. Rørdam*. *Frederik Grundtvig* var der ogsaa. Det, der nærmest skulde forhandles, var Begravelsesdagen og Vennemødets Udsættelse. *Svenn Grundtvig* havde krævet Begravelsen holdt om Tirsdagen (Vennemødesdagen) eller Ons-

¹) Louise Skrike, Datter af Geheimelegationsraad Skrike, Forfatterinde. Stod baade Vilh. Beck og Grundtvig nær. Se: Vraa Højskoles Aar-bog 1931 S. 14—36 med Erindringer fra Besøg i Grundtvigs Hjem.

²) Ler: En følelsesbetonet Hentydning til Johannes Ewalds Verslinier: Og glad ser da min frelste Aand paa sit nedbrudte Ler. Salmeh. f. K. & H. 646 V. 3.

³) Peter Mouritzen, Skomagermester, Fattigforstander, frivillig Degn i Vartov Kirke, Sprøjteslangefabrikant, Skindergade 6, privat boende Snaregade 12, en af Grundtvigs hengivne læge Medarbejdere, der stod i en vidtstrakt Brevveksling med Meningsfæller over hele Landet. Se Kh. Saml. 7. Rk. I, 240 f.

⁴) Niels Peter Rostrup, Snedkermester, Store Helliggejststræde 38.

⁵) Louis Klein, Bogtrykker, Kjøbmagergade 46.

⁶) Peter Andreas Fenger (1797—1879) Sognepræst ved Vor Frelseres Kirke, København. Grundtvigs ældste dalevende Præsten.

dagen. Hermed gik det saaledes til. Da han om Tirsdagen kom fra Fredensborg med Banetoget, løb Student *Holm* ned til Hellerup Station [S. 8] forat tage imod ham og sige ham, (dog ikke fra Fru Grundtvig, som vilde lade Grundtvigs ældre Børn bestemme alt med Hensyn til Begravelsen. Men Folk vare virksomme paa hendes Vegne. Til hendes Forundring stod et Avertissement¹ i »Fædrelandet« om »min kjære Mands Død«, underskrevet A. Grundtvig. Det var *Mouritzen*, som havde været saa tjenstagtig at avertere i hendes Navn,) at Begravelsen maatte være om Mandagen, forat Folk som kom til Vennemødet, kunde følge. Naar man kjender Prof. Grundtvig, der har mere af Stolthed og Selvfølelse end Folk som de er flest², og Student *Holm*, der vel sædvanlig er mere ivrig end ønskeligt kunde være, vil man let forstaa, at S. Grundtvig følte sig stødt over at skulle lade sig instruere af *Holm*; han svarede derfor kort, at Begravelsen maatte være om Tirsdagen; om Søndagen skulde hans Hustru rejse til Svejts³, om Mandagen skulde han flytte ind fra Fredensborg, — og forresten var Begravelsen et Familieanliggende. Hvad der gjorde ondt værre, var at Forstander *Mouritzen*, der aldrig har haft nogen høj Stjerne hos S. Grundtvig, straks mødte ham paa Tuborg og tog fat, hvor *Holm* havde sluppet. Man kunde jo opsætte Vennemødet eller ogsaa opsætte Begravelsen til Onsdag. — Man foreslog nu paa Mødet hos *Mouritzen* at telegrafere ud til S. Grundtvig og bede ham forandre sin Beslutning, men P. Rørdam sagde, at han kjendte S. Grundtvig for godt⁴ til,

¹) Koncepten til Annoncen findes i P. Mouritzens Arkiv, Rigsarkivet, skrevet med P. Mouritzens tydelige Haand.

²) Om *Svenn Grundtvigs* faste Optræden under hans gamle Faders Sygdom 1867 er der i »N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom i 1867«, Kh. S. 7. Rk. I, 211—260 mange Enkeltheder fremdraget.

³) I *Svenn og Laura Grundtvigs* Privatarliv, Dansk Folkemindesamling er der i Brevvekslingen mellem de to Ægtefæller (DFS 201) mange værdifulde Oplysninger at fremdrage om Tiden efter N. F. S. Grundtvigs Død.

⁴) Under Sygdomskrisen 1867 paaberaaber Peter Rørdam sig sin

at det kun vilde gjøre ham end mere stiv, »nej, saa maa nogen tage ud og tale med ham derom«. »Ja«, svaredes saa fra alle Sider, »saa maa De og P. A. Fenger tage derud iaften«. Men hverken Rørdam eller Fenger kunde det, da de Dagen efter havde Formiddagsforretninger, og samme Aften kunde de ikke komme tilbage. Dertil kom, at Frederik Grundtvig erklærede, at hans Moder vilde være meget kjed af det, om man bevægede Sv. Grundtvig til at frafalde den engang bestemte Dag, da hun vilde lade Grundtvigs ældre Børn [være] eneraadige i dette Stykke. Man blev da enige om at udsætte Vennemødet til Torsdag d. 12te September saameget mere som allerede Holm og Schrøder havde telegraferet flere Steder hen, ogsaa af deres egen gode Vilje og uden at raadføre sig med nogen af de ældre. De havde telegraferet til Fynboerne¹, flere Steder i Jylland og skrevet Breve i samme Retning, at Vennemødet var udsat til Torsdag.

Man blev endvidere enige om, at opgive Vartov Kirke som Stedet for Sørgehøjtiden, da den var altfor lille. Man tænkte først paa Frue Kirke, men Fenger foreslog Frelserens, hvor Grundtvig havde været Præst², og hvor der jo kunde rummes mange Mennesker, mindst 2800. Man blev endvidere enige om, at indtil en vis Tid (Kl. 10¹/₂) skulde Vennemødeadgangskortene gjælde som Adgangskort til Kirken, hvad forresten Fenger og flere satte sig bestemt imod, men gik dog ind derpaa. Det var mig, der foreslog det og hævdede

Nevø Svenn Grundtvig som Medvider til N. F. S. Grundtvigs Sindssygdом 1844; Rørdam har kendt Svenn, fra han blev født.

¹) Fynboerne var de 300 Deltagere i en Fællesrejse fra Fyn til Vennemødet, ordnet af senere Landstingsmand Jørgen Pedersen. Nu kom man tillige over til Høvdingens Jordefærd. Se: Morten Eskesen: Mit Samliv med Bjørnstjerne Bjørnson, 1902, S. 46—47.

²) Grundtvig havde jo været res. Kapellan ved Vor Frelsers Kirke 1822—26 og siden prædiket til Aftensang 1832—39 i den nærliggende Christians Kirke. I mange Aar havde han sit Hjem i Strandgade; hans første Hustru hvilede paa Frelsers Kirkegaard. Der var nok, der bandt til Christianshavn.

meget bestemt, at i modsat Fald vilde Grundtvigs Venner, navnlig de tilrejsende, som ikke er vant til københavnske Forhold, komme til at staa udenfor, medens Kirken fyldtes af nysgerrige. Det overdroges Fenger at bestemme, hvem der skulde tale. Endelig bad jeg Larsen (N. F.) om at foreslaa [S. 9], at Menigheden gav en Sølvplade til Kisten; det gik man straks ind paa og det overdroges mig hos Guldsmid *Clausen*¹ at bestille den og bestemme Indskriften. Jeg foreslog Ingemanns gamle Vers under Grundtvigs Billede fra 1827² og derpaa gik man ind. Jeg gik straks til Clausen, fulgt af *Jul. Winther*³ og *la Cour*⁴ fra Lyngby; de ventede nede, medens jeg var hos Clausen. *Ley* skulde tegne Pladen, over Navnet en Bøgegren og en Sangfugl og alle Bogstaverne i gammelgotiske Munkeskrifteen. Pladen kostede 75 rd. — Jeg fulgte med Winther og la Cour til Banegaarden og tog hjem over Hellerup.

Hos Fru Grundtvig traf jeg Hofjægermester *Carlsen*⁵ med hans Datter⁶ og flere samlede. Carlsen mente, at Bisættelsen paa Claras Kirkegaard paa Aasen ved Gl. Kjøgegaard maatte udsættes til om Fredagen, forat det ikke skulde ske over Hals og Hoved; jeg holdt rigtignok bestemt paa, at det maatte ske om Onsdagen, da ellers Folk rejste hjem Torsdag Aften og Fredag Morgen, medens mange af de tilrejsende vilde følge til Kjøge, om det blev

¹) Der findes to Guldsmide af Navnet Clausen, begge boende i Store Kongensgade. Det er C. F. Clausen i Nr. 18, der her omtales.

²) Det Ingemannske Vers, der ogsaa jævnligt sættes under Grundtvigs Fotografi, begynder, som bekendt »Med Sagastav og Pederssværd i Haand — —«.

³) Julius Winther, Mechanicus, Møllegade 8.

⁴) Jørgen Carl la Cour (1838—1898), Fr. Barfods Svingerson, Forstander for Landbrugsskolen i Lyngby. Se: K. Hansen: J. C. la Cour. 1916.

⁵) Hans Rasmussen Carlsen, (1810—1887), Godsejer, Kammerherre, Grundtvigs Svoger, Politiker.

⁶) Carlsens Datter: Emmy Henriette Marie Elisabeth Bertha Hilleborg Carlsen (1842—1912), Legatstifter.

om Onsdagen. Det var Carlsens Følelse imod at kjøre med Liget paa Jernbanen, men hans Betænkeligheder var dog til at overvinde. Kun blev han bange for at Kisten blev for bred til at kunne komme ind ad Døren i Gravkammeret, da jeg viste ham Tegningen af den. Jeg lovede ham næste Dag at skaffe Maalet nøjagtig hos Snedkeren, han skulde da lade Døren maale, forat der om fornødent kunde knibes en Tomme eller to paa Kistens Brede.« — —

Foruden *Birkedal*, *Bjørnson* og *Brandt* kunde der endnu være et Par Personligheder, som sikkert kunde formaaes til at sætte sig i det ledige Høvdingesæde i dansk Folkeliv. Den ene er Professor *Rasmus Nielsen*, som mere og mere havde fundet sig vel tilpas mellem Grundtvigs Venner, den anden Redaktør *Carl Ploug*, Forkæmperen for Skandinavismen i dens oprindelige Skikkelse. Helt nede fra Paris forhører den gamle Digter *Chr. Winther*, nu en stækket Falk, sig hos Vennen Maleren Constantin Hansen: »Saa gik da Biskop Grundtvig paa Vandring herfra! Hvem skal nu være Grundtvig? thi et Hoved trænger ethvert Partie jo til, og at hans Partie og hans Virken i dette endnu længe vil være levende og stærkt, kan vel Ingen tvivle om«. [Breve fra og til Chr. Winther S. 220].

Carl Ploug havde, straks Meddelelsen om Grundtvigs Død naaede til Fædrelandets Redaktion, sendt sin Hustru et Telegram derom til hendes Ferieadresse i Aarhus. Fru Ploug svarede omgaaende derpaa: [N. K. S. 3316. II. 4°. 3. 9]. »Nu kom Dit Telegram. Du kan nok vide, at det gaaer mig til Hjerte, at min gamle Præst ikke er mere. Jeg veed, at jeg vil komme til at savne ham meget, og aldrig vil nogen Præst kunne blive det for mig, som han har været.

Jeg er saa fuld af Taknemmelighed mod hans Minde og mod Vorherre, som oplod mit Sind saaledes, at jeg kunde forstaae ham og skatte ham.

Vil Du ikke nok gaa op til *Meta* og hilse hende meget fra mig«.

Meta Grundtvig boede i samme Ejendom som Familien Ploug.

Carl Plougs smukke og lødige Mindeord i »Fædrelandet« har ogsaa glædet hans Hustru, som saamange andre af Grundtvigs Menighed.

»Tak for Dit Brev, men fremfor alt: Tak for det smukke Stykke i »Fædrelandet«... Det var saa underligt i Nat, da jeg laae og ikke kunde sove, at tænke paa, at jeg aldrig skal see den mægtige Skikkelse mere, som har øvet saa stor Indflydelse paa mig; men saa paa een Gang blev jeg saa glad over, at jeg har Dig.

Saalænge Gamle Grundtvig levede, havde Du paa en Maade en Rival i ham; men nu er Du den første. Lad mig nu see, Du virker ligesaagodt paa mig som han«.

Carl Plougs Strid med Bjørnstjerne Bjørnson havde længe været ført med en saadan forbitret Styrke fra begge Sider, saa der daarligt kunde være Tale om, at de to Modstandere rakte hinanden Haanden over Grundtvigs Grav. De havde endnu, da han stod paa Gravsens Bred, hver især søgt at vinde ham for sit personlige Standpunkt. Plougs Opfordring i Fædrelandet til Grundtvig om at sætte de politiske Spørgsmaal i det rette Lys ved Vennemødet, naaede Omdringen at maatte bryde sin Hjerne med. Bjørnsons Hastesag: Islands Ve og Vel naaede aldrig frem.

Torsdag d. 5te September.

»Jeg havde faaet følgende Brev fra Læge *J. H. Matthiessen* i Kjøge:

»Min kjære Frøken!

Da De er Medvider i, at jeg en sjælden Gang maa skrive Vers, saa tillader jeg mig at sende Dem hosfølgende Tekst til en Marsch ved Sørgehøjtiden for Deres Svoger — med Bøn om, at De vil sørge for, at den komponeres til Højtideligheden.

Deres hengivne

J. H. Matthiessen.

Til

Frøken *Franciska Carlsen!*

verte

Min kjære *Lindberg!*

Jeg traf ikke til at finde Frøken *Franciska*, og da De jo ved en Lejlighed har optaget et Vers af mig¹ og altsaa ogsaa er i Hemmeligheden, saa tager jeg det over tvært med at sende hoslagte til Dem med Bøn om, at De vil sørge for det som omtalt til Frøken *Carlsen*.

Med flittig Hilsen

Deres hengivne

J. H. Matthiessen.

Der kommer vel mange kjærlig kaldede med deres Hyldest, men det kan jo være, at jeg kunde komme med«. [S.10]

»Teksten til Marschen« er aftrykt i Kirketidenden². — Det var allerede Onsdagaften, at jeg fik denne mindre behagelige Kommission: at faa Marschen komponeret. Teksten var der ikke stort ved. Jeg tog den med til Byen, gik først til Snedkeren og fik Maalet paa Kisten, saa til Hotel Fønix til Hofjægermester Carlsen, der lige skulde rejse; der traf jeg Frederik Grundtvig og fulgtes med ham ned ad Gaden. Da jeg bestilte Kisten, sagde Snedkeren: »Og saa kommer der et Englehoved af Egetræ paa Hovedenden af Kisten og en Snog, der bider sig i Halen paa Fodenden«, og han viste mig Modeller til begge Dele. Snogen frabad jeg mig, da jeg fandt det næsten ironisk at sætte det Symbol paa Evigheden, som Grundtvig saa ofte havde gjort sig

¹) Formodentlig i Dansk Kirketidende, som Niels Lindberg i disse Aar ledede.

²) Teksten til Sørgemarschen blev bl. a. trykt i Dansk Kirketidende 1872 S. 585—88. Lad et enkelt Vers, det andet, give et tilstrækkeligt Indtryk af denne simple Sang. »Se til Ham — Herre Krist! / Haardt at stride, / For din Tro at lide, / Holde fast sit Haab, / Ordet i sin Daab, / Var hans Glæde; — / Ved din Haand han træde / Glad og rolig / Ind i din Faders Herligheds Bolig«.

lystigt over¹, paa hans Kiste. Saa heller nok et Englehoved ved Fodenden, hvad ogsaa Fru Grundtvig og Carlsen havde billiget. Paa Vejen ind om Torsdagen faldt det mig ind, at Grundtvig har givet os saa mange skønne Billeder paa Opstandelsens Haab, at vi vel maatte kunne finde et, der lod sig antyde i Træskjærerarbejde paa hans Kiste. — En Palmegren, en hvid Lilie osv. osv., men endelig faldt det mig ind, at en Askekrug og en Palmefugl maatte kunde gives med Henblik paa Psalmen: Tag det sorte Kors fra Graven². Jeg talte med Frederik derom, og han syntes om det. Jeg var atter hos Clausen for at gjøre endelig Aftale om Sølvpladen, atter hos Snedkeren for at træffe nærmere Aftale om Palmefugl og Askekrug. Snedkeren vilde gjerne lade en Urne med en Fugl over udskjære til Kisten, naar jeg skaffede Tegningen. Jeg gik til Ley, som gjerne vilde tegne det, men han mente, at Askekrugken ikke maatte ses, da der staar »Palmefugl for Askekrug« og det holdt temmelig svært at overbevise ham om, at der ellers slet ikke vilde blive sigtet til dette Vers af Grundtvig. Han gik da ind paa det, og skulde samme Dag levere Snedkeren Tegningen. Jeg gik til Organist *Gottfr. Matthison Hansen*³ i Slotsgaden paa Nørrebro med Matthiessens Vers. Matthison Hansen var min gamle Regentssambo, han har altid sat Grundtvig meget højt; han er gift med en Datter⁴ af *Ludv. Chr. Müller*, der var en af Grundtvigs trofaste Disciple, og Grundtvig har viet dem. At Matthison Hansen gjerne vilde gjøre Ære af Grundtvig, vidste jeg. Jeg traf kun *Helga* (hans Kone) hjemme og sagde hende Besked.

Om Aftenen Kl. 7 skulde Grundtvigs Lig føres fra Store Tuborg til Frelserkirkes Kapel. Allerede Torsdagmorgen

¹) Grundtvig lod ofte Snogen være et Billede paa den gamle Slange, Djævelen. »Den Snog, som paa ondt og godt er klog«. S. S. I S. 235.

²) Fra Salmen »Tag det sorte Kors fra Graven« S. f. K. & H. 242 Vers 1.

³) Johan Gottfred Matthison Hansen (1832—1909), Organist og Komponist, fra Studentertiden Otto Møllers og Niels Lindbergs Ven.

⁴) Helga Maria Müller (1841—1919).

blev Kisten lukket og tilloddet, og det Tæppe, som en Del Kvinder af Menigheden havde broderet paa Klæde efter Tegning af Konstantin Hansen og som [S. 11] skulde [have] været foret med Edderdunsvat for at overrækkes Grundtvig paa hans Fødselsdag til at brede over hans Ben (2 Alen langt og $1\frac{1}{2}$ Alen bredt), men som man nu vilde brede over ham i Kisten, kom for sent, da man havde ventet at finde Kisten aaben. — Tæppet blev senere bredt over den indre Kiste. — Min Hustru havde om Morgenens faaet en Mængde Blomster og Grønt paa Gl. Vartov (hos Consul *Muus*¹ eller rettere hos denne[s] Datter Frøken *Ovidia*) og da jeg kom hjem, sad hun ude paa Græsplænen med alle Børnene og bandt en lang Krands, der skulde dække den grimme Zinkkistes Kant. Krandsen var vel c. 7 Alen lang. Frøken Brandt bandt en mindre Krands til paa samme Maade at dække Laagets Overkant. Fra Lille Tuborg (Kammersanger *Sahlers*² og hans Hustru; Fru Lorentzen³) var sendt et med ud-søgt Smag og Omhu bundet Kors af Taxblade og sjældne Blomster.

Da Folk samledes, kom der saa mange Krandse, navnlig af Roser, at Kisten blev aldeles dækket. Gartner *Løwes* Frue kom med to store Palmegrene, vel $2\frac{1}{4}$ Alen lange. For Enden af Kisten stod Syvarmsstagen⁴ med brændende Lys, de to Palmegrene dannede en Bue over den og rundt om, saavel som i Grundtvigs Studerestue, paa den store Trappegang stod snart Folk saa tæt i Klynge, at det var umuligt at røre sig.

Der blev sunget flere Psalmer («Krist stod op af Døde», «Fred til Bod for bittert Savn», «Kirkeklokken» og «Sov sødt

¹⁾ E. B. Muus, Grosserer og Konsul. Sommerbolig paa Gl. Vartou tæt ved St. Tuborg, hvor Grundtvig døde.

²⁾ L. F. Sahlertz tidl. Skuespiller.

³⁾ Fru Lorentzen har ikke kunnet stedfæstes.

⁴⁾ Syvarmestagen af purt Guld var en Gave fra nordiske Kvinder ved Grundtvigs 50 Aars Præstjubilæum 1861, se F. Rønning: N. F. S. Grundtvig IV, 2 S. 142.

Barnlille«. *Fenger* talte først¹, rigtig kjønt og hjærteligt om vort Savn og Sorg ved Grundtvigs Baare, men mindede navnlig om, at vor Glæde ikke maatte vige tilbage for Suk og Sorg, da vi i og over Grundtvig havde saameget at glæde os ved og være Herren taknemmelige for. Han bad *P. Rørdam* bekjende Troen. Rørdam holdt dog først en Tale², saaledes som kun han kan gjøre det, med den ham egne Friskhed, Liv og Inderlighed og skjønt Taarerne ofte kom ham og os andre i Øjnene, var hans Tale dog nærmest at ligne ved en Sejershymne. Jeg har siden hørt Folk sige, at det var jo den samme Tale, som han siden holdt i Frelzers Kirke, men enhver, der har hørt Rørdam tale og prædike med korte Mellemlum, véd, hvorledes dette er at forstaa. Hvad der lever hos ham i Øjeblikket, det taler han om, det maa frem, hvor og til hvem, han end taler, men mig syntes der ellers at være megen Forskjel. Hans Tiltale til Fru Grundtvig og Tak til hende for hendes opofrende Kjærlighed til Grundtvig³ — og her kom han ret til at udtale sig om Kjærlighedens Væsen, som den Livsmagt, der gjerne vil dele Glæden med andre, hvad Fru Grundtvig ret havde forstaaet ved at aabne sit Hus, saa alle, baade store og smaa kunde gaa til ham og dele hendes Glæde over ham — var især gribende, og ikke [S. 12] mindre hans Tiltale til Frederik⁴ (»Din Fader har ikke blot talt *til* Dig, men talt *med* Dig, husk paa det!«)

Da Kisten skulde bæres ud, flokkedes unge og gamle om den for at tage fat. Men der var ingen Haandtag, kun de glatte Zinkplader at tage paa. Jeg stod ved Fodenden og vilde holde igjen, til man fik hentet Reb eller Stokke til at

¹) Talens Hovedtræk gengivet i J. K. Madsen: Grundtvigs Jordefærd 1872 S. 9—10.

²) Ligeledes gengivet nysnævnte Sted S. 10.

³) Man havde mange Gange frygtet, at den legemligt meget svage, ofte dødssyge Fru Grundtvig skulde gaa bort før sin 43 Aar ældre Ægtefælle.

⁴) Allerede i 1867 kunde Frederik sige »Min Fader kan ikke undvære mig« N. K. S. 856. 8. trykt Kh. Saml. 7. R. I, 245.

lægge under den, men enhver tog med den flade Haand under Kistens Bund og det gik virkelig godt, hvad jeg næppe havde troet muligt. Men det er mærkeligt, saa det hjælper, hvor der er Enighed og god Vilje; det var ubegribeligt saamange, der kunde faa en Haand i med og gaa uden at træde hinanden ned. Efterhaanden som nogle blev trætte, gik andre til. Kisten blev baaren gennem Grundtvigs Stue, Dagligstuen og ned ad Verandatrappen i Haven sønden om Huset ud igjennem den lille Laage, hvor kun 1 højst 2 Mennesker kunde komme igjennem; da vi kom dertil blev — som kunde det være paa Kommando, men der var ingen, der befalede — alle enige om at løfte Kisten op over vore Hoveder, og nu gik det let gennem den lille Laage. I Gaarden havde de andre samlet sig og Kisten blev sat ind i en Rustvogn under Psalmen »Alt staar i Guds Faderhaand«. —

Jeg vilde gjerne have fulgt, men var umaadelig træt, jeg skulde endnu til Bogtrykkeren, kørte ind med et Banetog og kom til Klein Kl. 10¹/₄, fik Korrekturen og skyndte mig hjem forat læse den. Guldsmed *Chr. Clausen* gik hele Vejen bagefter Rustvognen; nogle faa fulgte inde paa Fodstien; men da Vognen drejede om ad Farimagsvejen, kom det lille Følge (8) ogsaa med i Vognens Spor, som de fulgte til Kapellet. Iblandt dem, der fulgte, var ogsaa Frederik Grundtvig. Han havde ogsaa været med til at bære Kisten ned i Vognen. Først sent kom de til Kapellet paa Kristianshavn, hvor der var samlet mellem 50 og 100 af dem, der havde været paa Tuborg. En Del nysgjerrige havde samlet sig udenfor Kapellet. Da Vogn dørene aabnedes, strømmede der en umaadelig stærk Rosenduft ud og bredte sig til alle Sider, saa de tilstedeværende uvedkommende uvilkaarlig udbrød: »Nej, det var dog en dejlig Lugt«. I Kapellet sang de »At sige Verden ret Farvel« og Kateket *Kr. Madsen*¹ bad Fadervor og Troen, og efter endnu

¹) Jens Kristian Madsen (1839—1885), Kateket ved Vor Frelseres Kirke, derefter Sognepræst og Seminarieforstander i Jelling.

en Psalme skiltes man ad, da Klokken var over 10.

Jeg fik Brev fra Carlsen, at Døren til Graven kun var 1 Alen 12 Tommer, saa Kisten nødig maatte være bredere end 1 Alen 10¹/₂ Tomme. Det samme skrev han til Handskemager N. F. Larsen¹, som sendte mig Bud derom.« [S. 13.]

Ejendommeligt nok skulde mange af Besværlighederne ved Ordningen af Grundtvigs Jordefærd komme fra to Køgenotabiliteter, Godsejer Carlsen og Læge Matthiessen. Carlsen havde for mange Bekymringer, Matthiessen for faa. Godsejeren var ængstelig for, at Grundtvig ikke kunde blive begravet standsmæssigt nok, Matthiessen begik Amatørdigterens Dødssynd: Han paatvang andre sine gyselige Rimerier. En Sejrhymne som Matthiessens ved Grundtvigs Baare er kun tænkeligt som Bevis paa det alleryderste Frisind. Matthiessen havde i Studenteraarene været kendt med Søren Kierkegaard. Siden blev han om ikke alle, saa dog nogle store Mænds Barde. Muligvis har Ønsket om ikke at saare den højvelbaarne Frøken Franzisca Carlsen ved at sende hendes Huslæges Digteri tilbage til Gammelkøgegaard, bevirket, at den trods alt krigerisk Væsen saa godmodige Niels Lindberg lod Loke slippe med.

Fra sin Søster *Meta Boisen* havde Sven Grundtvig faaet en lille Hilsen, der paa en smuk Maade udtrykker en Datters Sorg ved en elsket Faders Død. Ligesom Svigerinden Laura, var hun i sine bedste Aar blevet værkbruden, bundet til Sengeleje eller Sygestol; men sit Smil og sine Taarer havde hun ikke sat til. Sjæleligt var hun, som i Ungdommens Dage, da hendes Fader kaldte hende »Du lille, du kære!« et varmhjertet Menneske, der ved altid at tage oprigtig Del i andres Glæder og Sorger, fik sig selv og andre til

¹) Niels Frederik Larsen (1814—1881), Handskefabrikant, Købmagergade 7, en af Vartovmenighedens ledende Mænd, almindelig afholdt for sin hjælpsomme og beskedne Færd. N. Lindbergs Fader J. C. Lindberg boede som hans Gæst under alle Rigsdagsophold hos Larsen, der spøjende kaldtes »Menighedens Vært«.

at glemme, end sige da beklage, hendes trange Skæbne. (Dansk Folkemindesamling 174).

»Ja, det var en yndig Død, vor kjære gamle Fader fik; det gik nu, som jeg tidt har tænkt mig, at hans Dødskamp var alt for længe siden stridt i de tunge, mørke Tider i hans Liv, og jeg tænker da her navnlig paa 1844 tror jeg det var, Kampen imellem Liv og Død, imellem Frygten for Djævelens Magt og Troen paa det evige Liv. Gud være evig lovet for Striden blev stridt og Seiren blev vundet.

Nu Gud i Vold, hils den kjære Laura rigtig kjærlig fra mig og ønsk hende Lykke og Velsignelse til hendes lange Reise.

Fra Enkedronningen havde jeg et yndigt Brev iaftes, hvori hun beder mig bringe mine tre Brødre en kjærlig Hilsen«.

Fru *Asta Grundtvig* har Takt og Kærlighed nok til at sende Sven Grundtvig en udførlig Meddelelse om hvad der er sket, og hvad der forberedes i Forbindelse med Grundtvigs Jordefærd. [D. F. S. 174]. Der var nu gaaet elleve Aar siden hun, efter Biskoppens 50 Aars Præstejubilæum, havde talt til ham om Opbrudsanelser: »Midt i Glæden blandede der sig dog nogen Veemod, ved Tanken om, hvorlænge har vi den kjære Gamle blandt os endnu? Naar engang igjen en større Vennekreds forsamler sig om ham, da vil det nok være om hans Baare«. Nu samledes den mindre Skare af de nærmeste Venner, godt trehundrede i Tallet, mener en Nordmand, og over 2000 fylder Vor Frelsers Kirke til Trængsel, mens Grundtvig paa Københavns Gader faar et Ligfølge saa stort, som man ikke kender Magen dertil. Selv Kongerne Frederik VI og Frederik VII fulgtes ikke af saa vældigt et Folk. Christian VIII var endog blevet ført til Roskilde, uden Folket bekymrede sig videre derom.

»Ja saa er vores kjære Grundtvigs jordiske Levninger bragte ud af Huset, i Kapellet ved Frelsers Kirke. Der var en stor Forsamling af Venner tilstede. Gud være lovet for Troen paa Kjødets Opstandelse!«

Fru Asta Grundtvig havde gennem en Aarrække været mere svagelig end sin alderstegne Ægtefælle. Mange havde regnet med, at Grundtvig for tredie Gang vilde blive Enke-mand. Nu kom hun til at overleve ham i atten Aar.

Fredagen den 6 September.

»Jeg var inde i Trykkeriet forat læse Korrektur. Jeg gik til Snedkeren angaaende Kistens Brede; den var allerede samlet, men kunde holdes indenfor 1 Alen $10\frac{1}{2}$ Tomme, hvorom jeg straks skrev til Carlsen¹, men fik endnu samme Dag et Brev fra ham om det samme. Jeg var hos Clausen og hørte da, at Handskemager *Chr. Larsen*² (Østergade) og *Ketelsen*³ med Fru *Køster*⁴ og nogle flere Kvinder vilde have en Sølvkrands. Allerede Onsdagaften havde N. F. Larsen sagt mig, at hans Broder og Ketelsen, der begge var tilstede hos Mouritsen, havde talt om en Sølvkrands, men da man blev enig om en Sølvplade, mente han, at Krandsen dermed var falden bort. Jeg gik derfor til Chr. Larsen, som holdt paa Sølvkrandsen, der vilde blive meget ubetydelig af pressede Sølvblade, der naturligvis ikke kunde staa sig. N. F. Larsen var kjed af denne Historie, da han jo gjerne ved slige Lejligheder kommer til at spytte det manglende i Bøssen. I Løbet af Dagen kom der imidlertid til Guldsmed *Chr. Jensen jun.*⁵ (hos hvem Pladen blev smedet og grave-ret) en Bestilling paa en Palmegren af Sølv, $2\frac{1}{2}$ Alen lang,

¹) Brevet findes sandsynligvis i H. R. Carlsens Arkiv paa Gammel Køgegaard, hvortil der henvises.

²) Hans Christian Larsen, Handskemager, Østergade 34. Broder til N. F. Larsen.

³) C. Ketelsen, Detailhandler Grønnegade 26, en af de fremtrædende Lægmænd i den grundtvigske Københavnsmenighed. Se Kh. Saml. 7. R. I, 8. 223.

⁴) Camilla Frederikke Christiane Køster (1838—1903), Enke efter Kapellan Kristian Køster, siden gift med sin afdøde Mands Fætter, Holger Køster, Præst i Mygind.

⁵) Christian Jensen jr. formodentlig Guldsmed C. J., Gothersgade 93.

gjennem Guldsmed *Mikkelsen*¹; det var Fru *Tietgen*², Fru *Linde*³ og *Enkedronningen*⁴ med flere Kvinder, som havde henvendt sig til Prof. *Skovgaard*⁵ om en Prydelse, og han gav Tegning til en Palmegren, men henvendte sig til *Mikkelsen* (»som kunde sætte større Kraft paa end en lille Guldsmed«, skjønt baade han og Clausen gik til Chr. Jensen jun. *Mikkelsen* skal, saavidt jeg ved, have 400 rd. for dette Arbejde; han giver Chr. Jensen, efter hvad jeg har hørt 250 for den, saa Hofjuvele[re]ren med de store Kræfter jo tjener ganske brav ved den Forretning).

Fra *Gottfred Hansen* fik jeg et Brev, hvor han først helt opgiver at sætte en Marsch til *Matthiessens* stive og stridige Rytmer. Derpaa en Overstregelse af Brevet og et nyt, skrevet paa samme Papir; han har nu komponeret Marschen, men ved ikke hvor eller af hvem den skal synges (i Kirken eller i Kjøge eller hvor?). Jeg skrev til *Matthiessen* desan-gaaende samme Dag.

Om Aftenen var Organist *Linnemann*⁶ med Søn hos os; de havde været her om Formiddagen og kom nu igjen. Min Svigerfader og Svigerinde, Svoger og Louise Brandt samt »*Skovkirsten*«⁷ var her ligeledes. *Linnemann* spillede en af sine Fantasier for os. Men han kunde slet ikke forstaa

¹) A. Michelsen, Hof- og Ordensjuveler, Kongens Nytorv 12.

²) Laura Charlotte Tietgen født Jørgensen (1835—1917), Bankdirektør, Konferentsraad C. F. Tietgens Hustru, Kronprinsessegade 30.

³) K. L. Linde, Kammerherreinde, Nørrevold 32.

⁴) Enkedronning Caroline Amalie (1796—1881), der gennem en Meneskealder var en af Grundtvigs mest hengivne Tilhorerinder og Støtter.

⁵) P. C. Skovgaard, Landskabsmaleren (1817—1875), hvis to Sønner, Joakim og Niels Skovgaard blev præget i deres Kunst af grundtvigske Synsmaader.

⁶) *Linnemann*, formodentlig to norske Gæster. Sønnen kan da være den Ole *Linnemann*, der var med til at bære Grundtvigs Kiste ud af Frelzers Kirke (V. Ullmann: Breve S. 21)

⁷) *Skovkirsten* nemlig den vendsysselske Bondepige Kirsten Marie Larsdatter, der især i 50'erne og 60'erne vakte Røre som en af Danmarks første kvindelige Forkyndere. Hun var nær Ven med Fru Asta Grundtvig. Se L. Bøgeskov: *Skov-Kirsten*.

Skovkirstens Sprog, naar hun rigtig begyndte at tale.« Skovkirsten kom i Grundtvigs sidste Leveaar ofte paa Besøg hos Grundtvigs. Hun var i Vartoumenighedens Øjne et levende Bevis paa, hvorledes Grundtvigs Forkyndelse menneskeligt og kristeligt betød Folkevækkelse.

[S. 14] *Lørdag den 7 September.*

»Atter Brev fra Carlsen¹; nu var han bange for, at Kisten skulde blive for lang, saa den ikke kunde staa i Hvælvingen, og han vilde sende sin Snedker herind for at maale den rigtig. Jeg kunde jo telegrafere til ham om Længden, men troede ikke derved at kunne berolige ham, tilmed vilde maaske gjerne hans Snedker have en lille Frirejse til Udstillingen². Jeg lod det da bero. Jeg var paa Seminariet fra 9—12, hvor jeg traf *Morten Eskesen*³ og flere Fynboer, der var komne 800 Mand stærke og var meget opbragte over Vennemødets Udsættelse for Svenn Grundtvigs Skyld. M. Eskesen vilde have Møder holdt hver Dag (Mandag, Tirsdag og Torsdag) og Tang⁴ indrømmede ham Emdrupborg Have dertil.

Jeg gik da ud til Fenger for at tale med ham om Sørgeomarschen. Jeg traf ham ogsaa, men han var ikke meget medgjørlig. Gottfr. Matthison Hansen havde nemlig ogsaa ønsket at overtage hele Orgelspillet den Dag, men derom vilde Fenger intet høre, da han hverken kunde eller vilde afsætte Organist Gether⁵ fra Bestillingen den eller nogen anden Dag. Matthiessens Sørgemarsch mente han, der kunde ikke blive Tid til, da det skulde knibe nok med at faa Tiden

¹) Brevet synes at være gaaet tabt.

²) Den store Industriudstilling i København, der aabnedes i Juni 1872, og hvortil der strømmede Gæster fra hele Danmark og Skaane.

³) Morten Eskesen (1826—1913), grundtvigsk Friskolelærer og Folkesanger.

⁴) Den ovenfor nævnte Seminarieførstander, der havde sit Hjem i Emdrup.

⁵) J. A. Gether, Citadelsvej 24, Organist ved Vor Frelsers Kirke, Christianshavn.

til at slaa til, saa Ligtoget kunde naa Banegaarden i rette Tid. Om Eftermiddagen kom *Peter Larsen Dons*¹ med sin Kone, Peter Dons og lille *Ole*² ned til os. Peter Larsen var meget oprømt, yngre og livligere end jeg længe har set ham. Han spøgede, medens lille Ole var mere højtidelig end sædvanlig; Peter Dons den gamle trohjærtige Jyde. Jeg spurgte P. Larsen, om han kunde huske, da vi var sammen ovre hos Grundtvig for at faa en Indskrift til Faders Mindesten³. — Præsterne, navnlig *Boisen*⁴ og Birkedal⁵ havde gjort Nar ad ham, fordi han havde Stenen, men ingen Indskrift og intet Sted at sætte den, saa han var noget forknyttet den Dag. Jeg og min Kone gik med ham over til Grundtvig og jeg maatte da indlede Forhandlingen. »Jo, det husker jeg godt nok«, sagde P. Larsen; »den Gamle sad og saa mig lige ind i Øjnene, saa jeg tilsidst slet ikke turde se paa ham; jeg har aldrig set ham saadan før, *han saa ligedan ud som en Løve*«. Om Aftenen fik jeg følgende Telegram fra Matthiassen:

»Kjøge. 7 Septbr. 1872 7. T. Eftmd.

N. *Lindberg*, Redaktør
Strandvejen 123 Bud.

I Kirken ved Baarens Udbæring. —

Skrevet med Posten iaften det nærmere. *Matthiessen*«.

Jeg maatte give Budet 3 sk. for denne Depesche, som aldeles intet oplysende indeholdt. Klokken var omtrent 10 om Aftenen, da jeg modtog den, saa jeg meget godt kunde have ventet til næste Morgen, da jeg fik hans Brev¹.

¹) P. L. Dons den samme som Ole Peder Holm Larsen Skræppenborg (1802—1873), grundtvigsk Gaardejer, først i Brylle, siden i Dons. En fremtrædende Skikkelse i grundtvigske Menighedskredse, Taler ved Kirke- og Vennemøderne.

²) Lille Ole, en invalid grundtvigsk Lægmand fra Mors.

³) Se: L. Schrøder: Ole Peter Holm Larsen, 1875, S. 242—244.

⁴) Frederik (Frits) Engelhardt Boisen kaldet »Budstikke-Boisen« (1808—82), Søn af Biskop P. O. Boisen; grundtvigsk Ordfører og Bladudgiver.

⁵) Schøller Parelius Vilhelm Birkedal (1809—1892), Valgmenighedspræst i Ryslinge.

Skønt det omtrent er blevet et Dogme, at Grundtvig selv ikke var nogen folkelig Mand, vil det være en lønnende og ikke særlig vanskelig Opgave at gaa de mange, endnu kun sparsomt udforskede Kilder igennem, der vidner om, hvorledes en ikke lille Skare af danske Bønder baade fra Jylland, Sønderjylland medregnet, og Øerne personlig søgte til Grundtvig som deres aandelige Vejleder og Ven; hvor jævnt og ligetil de blev modtaget og mærkede, at de var velkomne hos den gamle Præstesøn og Herremandsdatter, der begge levede et jævnt og muntert virksomt Liv paa Jord. Saa særprægede Folk som Peder Holm Larsen Skræppenborg, Jens Jørgensen, lille Ole fra Mors som Friskolelærerne Kristen Kold og Morten Eskesen var stadige Gæster i Grundtvigs Hjem, hvor Rasmus Nielsen og C. C. Hall ogsaa kom.

Søndagen den 8 September.

»Birkedal vilde have været herind til om Søndagen, men blev forkjølet, saa han ikke efter Aftale kunde prædike i Vartov, hvad der var bebudet i Aviserne. Fredagten fik Fru Grundtvig Underretning herom og Lomborg¹ (Skov-Kirstens Mand) gik straks ud for at søge Svejstrup² fra Vejen op, for at faa ham til at prædike. Men han var taget fra Byen (til Hammer) og kom først Lørdag Aften igjen. Lørdag Formiddag telegraferede Fru Grundtvig til Brandt³ i Rønnebæk; han lovede straks⁴ at komme med Banetoget

¹) Christian Larsen Lomborg (1832—1880), Fuldmægtig i Thisted, Rigsdagsmand, 7. April 1867 viet til den Side 128 Note 7 omtalte Skovkirsten.

²) Hans Kristian Janus Nikolaj Balthasar Krarup Sveistrup (1815—1893). Frimenighedspræst i Rødding i Sønderjylland.

³) Carl Joakim Brandt (1817—1889), Grundtvigs Efterfølger som Præst ved Vartou; Salmeforsker, Salmedigter; Redaktør af Dansk Kirketidende. Se: F. Rønning, C. J. Brandt.

⁴) Telegrammets Ordlyd: »Hellerup. Pastor Brandt Nestved / I mit og Menighedens Navn bedes De om, kjære Pastor Brandt at holde Guds-tjenesten for os den 8de i Vartou. / Svar udbedes strax. / A. Grundtvig«. Pastor Brandt havde iforvejen telegrafisk af sin Svigersøn faaet Meddelel-

Kl. 10¹/₂ Søndag Formiddag¹. Han fik Adjunkt *Damborg*² paa Herlufsholm til at prædike for sig. Jeg tog ind med et Banetog, men mødte flere, der kom fra Vartov og ikke havde kunnet faa Plads. Jeg gik dog derind, men allerede forlode hele Flokke Gaarden. [S. 15] Der var dog endnu en stor Forsamling i Gaarden, ja, man kan gjerne sige, at den rummelige Gaard var fuld af Mennesker, men de kunde jo staa meget tættere, end de gjorde. Kirken havde allerede længe været overfyldt. Da *Brandt* havde holdt Skriftemaal, samledes Folk i Gaarden, hvor han prædikede for 2 à 3000 Mennesker. Hans Prædiken er trykt i Kirketidenden³. Psalmesangen gik prægtig og vi fandt vist alle, at det var en baade højtidelig og opbyggelig Gudstjeneste. —

Stiftsprovst *Rothe*⁴, der vistnok er meget nysgjerrig af Naturen, havde indfundet sig i Kirken, hvorfra han nær ikke var sluppen ud. Han gav Kapellan *Jørgensen*⁵ nogle Dage efter i en Samtale en Snyder, fordi han ikke, da *Brandt* ikke var der i rette Tid, selv havde begyndt Gudstjenesten. Hs. Højærværdighed, der jo forøvrigt har svoret paa, at han vil forkynde Evangeliet i Tide og Utide, men her selv

sen om Grundtvigs Død. »Kjøbenhavn 3. 9. 1872 7. T. 35 Efterm. / Pastor *Brandt* Rønnebæk Bud Nestved. / Grundtvig sov igaar henad Aften hen / taust og smertefrit. / H. Monrad«. Begge Telegrammer findes sammen med et af 4. Sept. fra P. Mouritzen og et af 5. Sept. fra Fenger og Rørdam om Vennemødets Udsættelse til Torsdag 12. September i Ny kgl. Saml. 1965. 2.

¹) Kgl. Bibliotek ejer ingen Jernbanekøreplan for Sept. 1872, saa det nøjagtige Tidspunkt for Masnedsundstogets Komme har ikke kunnet oplyses.

²) Hans Albert *Damborg* (1835—1906), Adjunkt paa Herlufsholm, senere Sognepræst i Dalum.

³) Dansk Kirketidende 1872 S. 611—618.

⁴) Conrad Peter *Rothe* (1811—1902), Stiftsprovst over Sjællands Stift. Om hans Stilling til Grundtvig under dennes Sygdom i 1867 se: Khist. Saml. 1951.

⁵) Christian *Jørgensen* (1836—1914), tidligere Sognepræst i Roager-Vodder i Sønderjylland, som tjenstlig ansat 12. Maj 1871 som Grundtvigs personelle Kapellan; senere Sognepræst i Staby og i Visby-Heltborg.

forsømte at prædike i Tide (Kl. 10)¹ og var ærgerlig over at Brandt, sin Embedsed tro, prædikede i Utide (Kl. 11), fandt det uhyggeligt i Kirken og end mere i Gaarden — vi antager, at han var den eneste, der fandt det, men han har muligen følt sig som en Hund i et Spil Kegler.

Inspektøren i Vartov² havde Betænkeligheder ved at overlade Vartov Gaard til Gudstjeneste, men da det sorterer under Magistratens 1ste Afdeling Borgmester *Larsen*³, Helvegs Svoger og Brandts gode Ven, holdt han Gudstjeningen uden at spørge om Forlov.

Jeg gik fra Kirken over paa Nørrebro til *G. Matth. Hansen* med Matthiessens Brev, men traf ingen hjemme, Pigen lukkede mig dog ind og jeg skrev et Par Ord til ham og lod Matthiessens Brev ligge der; det var i Grunden et kosteligt Brev: Hele Flokken skal synge med i Kirken, derpaa skal *Kragelunds* Basuner⁴ spille den i Kjøge og Flokken, der maa antages at have lært Tonen i Frelsers Kirke stemme i med, vejledet af *Erslevs* Sangforening i Kjøge.

Kort efter at jeg var kommet hjem, kom Hofjægermester Carlsens Forvalter *Damkjær* herover med Frederik Grundtvig. Den unge *Damkjær* har i de sidste Par Aar udviklet sig i mærkelig Overensstemmelse med sin Herre, saa ikke blot Værdigheden, men ogsaa hans uhyre Topmaves Trindhed, der den Dag ydermere fremhævedes ved sort Kjole og hvid Vest, minder om ham. Alt var i sin gode Orden med Hensyn til Kistens Maal; men nu vilde Carlsen have en Ligvogn derud. Den kunde komme med samme Banetog som Følget, men Spørgsmaalet [S. 16] var nu, om Heste og Kusk skulde følge med derud eller Carlsen sende Heste til Kjøge; jeg holdt paa, at Heste og Kusk skulde følge med, da Carl-

¹) I Frue Kirke prædikede til Højmessens: »Hr. Helms«.

²) Inspektør for Vartov Kirke var Krigskancellisekretær H. C. Møllerup.

³) Etatsraad L. C. Larsen var Borgmester for Københavns Magistrats 1. Afdel.

⁴) *Kragelunds* Basuner, jfr. [J. Davidsen], *Gamle Minder fra Frederiksberg og Vesterbro*, 1953, S. 56, 156.

sen ikke havde »Sørgeseletøj«, »Sørgedækkener« og »Sørgeliberi«, medens Bekostningen sagtens vilde blive den samme.

Om Aftenen var der Møde ovre hos *Fru Grundtvig*¹; det var egentlig ikke Meningen at Folk, som de plejede den 8de September skulde komme derud, men der kom dog mange. Derimod skulde der træffes nærmere Aftale om Begravelsen. Iblandt dem, der kom, var *Bjørnstjerne Bjørnson*², der kom med *Gotfred Rode*³ og Frue, *P. Rørdam*, *P. Fenger*, *Svejstrup*, *Poulsen*⁴ og *Appel*⁵ fra Sønderjylland, saamange overhovedet som Værelserne kunde rumme.

I Grundtvigs Stue holdtes et engere Raad, hvor der aftaltes, hvem der skulde tale i Kirken og hvem paa Vennemødet. I Kirken skulde *Fenger* raade for det, men det var igrunden galt, at ingen blev sat ved hans Side for at tage Stød af for ham; thi nu stormede alt ind paa ham, og det var sommetider mere end han kunde bære. I Kirken mente *Fenger*, der skulde ene lyde Røster fra Grundtvigs gamle Disciple, og der vilde han da have F. E. Boisen til at tale først og derpaa *Rørdam* og saa ham selv; det skulde være Hjærtets Vidnesbyrd om Haabet i os, der her skulde kom-

¹) En af Mødets Deltagere, Sønn Grundtvig, skildrer sit Indtryk derfra i et Brev af 8. 9. 72 til Hustruen. (Dansk Folkem. Saml. 202).

²) Om Bjørnstjerne Bjørnson (1832—1910) og Grundtvigs gensidige Forhold giver H. Brun: N. F. S. Grundtvigs Levnedsløb II og Morten Eskesen: Mit Samliv med Bjørnson værdifuld Oplysning. I det monumentale Værk: Grundtvigianismen og Norge, I—II, belyses Grundtvigs Indflydelse paa norsk Aandsliv i Kirke, Skole og Folk.

³) Højskoleforstander Gotfred Rode (1830—1878) og hans Hustru Margrethe født Lehmann, Orla Lehmanns højtbegavede Datter (1846—1918), hørte til Bjørnsons nærmeste Venner i disse Aar. Han havde boet i deres Hjem ved Sortedamssøen under et Københavnsophold 1867—68. Fru Lehmann blev i 1879 gift med den norske Literat Erik Wullum, der hørte til Bjørnsons Følge.

⁴) Sandsynligvis den sønderjyske Lærer og senere Frimenighedspræst L. B. Poulsen fra Rangstrup (1840—1919).

⁵) Cornelius Appel (1821—1901) Forstander for Rødning Højskole.

me frem, ikke saameget den aandelige Begavelse (*Leth*¹⁾, *Birkedal*, *Helveg*², *Brandt*); *Fr. Hammerich*³ vilde tale i Kirken, men det vilde Fenger ikke høre noget om, hvorfor Hammerich blev smæk vred. Paa Vennemødet vilde *P. Rørdam* have en politisk Udtalelse⁴ (imod det forenede Venstre) frem, men Fenger blev tilsidst saa hæftig, at han stampede i Gulvet og raabte: Nej, det vilde han ikke taale! Der blev Tale om at bære Grundtvigs Kiste til Banegaarden, men det vilde Fenger intet høre om. De fleste var enige om, at Toget skulde gaa over Knippelsbro over Slotspladsen ad Thorvaldsens Musæum og Vandkunsten, men Fenger vilde om ad Langebro, og da *Svenn Grundtvig* spydig bemærkede⁵, at de store Mænd ikke plejede at gaa ad Smaagaderne, blev Fenger atter heftig og sagde, at han havde faaet det Hværv at ordne den Ting, og det blev nu ved, hvad han havde sagt. Gottfr. Hansens Sørgemarsch vilde han slet intet vide af. —

For at trøste Hammerich sagde Fenger siden i Plenarforsamlingen, at han saa vilde opfordre ham til at tale [S. 17] nede paa Aasen ved Gl. Kjøgegaard. *Hammerich* trak jo noget paa det, og Fenger lod da til at ville opfordre andre dertil, men nu greb Hammerich det med stor Begjærlighed, men vistnok til liden Fornøjelse for de tilstedeværende; de fleste havde hellere hørt Birkedal, Brandt, Leth eller en anden. *Bjørnson* traadte nu frem og erklærede,

¹⁾ Andreas Peter Martin Leth (1822—1905), Sognepræst i Middelfart. Maadeholden Grundtvigianer paa det politiske Omraade. Kaldtes blandt fynske Omgangsfæller for »Nordens Gyldenmund«.

²⁾ Ludvig Nicolai Helveg (1818—1883), Kirkehistoriker, Dr. phil. et theol., 1. res. Kapellan ved St. Knuds Kirke i Odense og Hospitalspræst. Se: Ludvig Schrøder: L. Helveg 1884.

³⁾ Peter Frederik Adolph Hammerich (1809—1877), Professor i Kirkehistorie ved Kobenhavns Universitet. Se især Selvbiografien: Et Levnedsløb, 1882. Og: Til Minde om Professor Hammerich, 1877.

⁴⁾ Som P. Rørdam havde sagt det til Grundtvig selv ude hos Tietgen.

⁵⁾ Svenn Grundtvig havde allerede i 1867 taget sine Torn med grundtvigske førende Skikkelser.

at han kom som Udsending fra Normænd, navnlig (eller ogsaa) Norske Præster, »og jeg faar vel da sige et Par Ord ved Grundtvigs Grav?« Ja, nede paa Aasen kunde det jo nok lade sig gjøre, mente Fenger, og der havde *Svejstrup* ogsaa ønsket at tale, saa hermed mente han, at Talerne paa Aasen maatte anses som sluttet, da jo Folk skulde hjem samme Aften. Ligesom nu Fenger havde gjort Rede for, hvad der skulde ske om Onsdagen, saaledes vilde *P. Rørdam* nu efter Fengers Sigende gjøre Rede for, hvad der skulde ske om Torsdagen, og det var han ogsaa villig til, men han kom stadig i Snak, saa med den ene og saa med den anden, og vi fik da intet at vide om Torsdagens Anretning.

— Med Kateket *Kr. Madsen* fik jeg talt et Par Ord, da Fenger havde sit Tøj nede hos os, og han vilde følges hjem med Madsen. Kantoren i Frelzers Kirke *Vamberg*¹ havde sagt ham, at Gottfr. Matthison Hansen havde talt med *Gether* og der var intet ivejen for at han selv kunde komme til at spille Sørgemarschen. Hansen havde ogsaa talt med *Vamberg*, der var villig til med sit Kor af 8 Voksne og en Del Børn at indstudere den; men Fenger satte sig jo bestemt derimod; naa, det bryder vi os ikke om, sagde jeg, han skal kun ikke besværes med det; jeg lovede Dagen efter at træffe Madsen hos Frk. *Zahle*² Klokken 2 og have Noderne med til ham. Da Fenger og Madsen skulde til at gaa, sagde *Madsen* til ham: »Ja, nu kommer det an paa, om vi kan blive enige, om vi skal gaa ad Knippels- eller Langebro«, men gamle Fenger, der havde været som en utæmmet Bjørn kort iforvejen, da Brospørgsmaalet var paa Tapetet, svarede ganske mildt og sagtmodig som et Lam: »Ja det bliver vi nok enige om«.

Grundtvigs Jordefærd kom ogsaa til at præges af, hvem

¹) P. Vamberg, Kantor ved Vor Frelzers Kirke paa Christianshavn.

²) Nathalie Zahle (1827—1913) ledede sin Pigeskole, der dengang laa ved Gammel Strand i en grundtvigsk-national Aand. Adskillige af Lærerne hørte til Vartoumenigheden.

der *ikke* tog til Orde ved den gamle Biskops Kiste. At man ikke blandt de forsamlede Venner bragte Sjællands Biskop, Dr. *H. L. Martensen* i Forslag, kunde næppe undre efter det stærke Modsætningsforhold denne fordums Grundtvigianer var kommet i til Vartovmenigheden og dens Præst og til Grundtvigianismen i det Hele taget, som han bekæmpede med Mund og Pen. Alligevel vilde efter Herman Monrads Opfattelse (S. Bredstrup: I. H. Monrad S. 54) Martensen have sagt Ja til at tale et Taknemmelighedens Ord ved Grundtvigs Baare for det meget, der ikke skilte, men forbandt ham og Grundtvig. Biskop *P. C. Kierkegaard* havde skriftligt sagt sin gamle aandelige Vejleder og Støtte Tak i et overmaade smukt Brev i Februar 1872, hvor han vedgaar sin store Arv og Gæld til Grundtvig selv. (Breve II S. 632). Nu sad Aalborgbispens i sin stille Bispegård som en yderligere forpint Mand. Han var lige kommet hjem fra en Københavnsrejse, den sørgeligste i hans Liv, der rummede mange Sorger. Han havde maattet følge sin eneste Søn, den unge teologiske Kandidat Poul Kierkegaard, til Oringe; man mente, at Sønnen var blevet uhelbredelig sindssyg. Nu maatte han blive i Aalborg for at trøste sin invalide Hustru Henriette Kierkegaard, Grundtvigs Niece. Derfor kom han ikke til Jordefærd og Vennemøde, hvor der ellers var Brug for en gammel Discipels Røst.

Bjørnsons Deltagelse, der skulde faa Kamptonerne til at gjalde midt i Lovsangen og Sørgesalmerne, var ligesaa meget hans eget Værk, og han var ikke den, der satte sig stille i en Krog, som de yngre Grundtvigianere. Hele Sommeren havde den politisk orienterede grundtvigske Fløj, især Sofus Høgsbro og Niels Lindberg, været stærkt optaget af de Forsøg paa at danne en ny Skandinavisme, ved at forene Dele af Grundtvigs folkelige Tanker med norske og svenske storpolitiske. En nordisk Kulturfront, i Fred med Tyskland, var ved at stige op af Veltalenhedens Taager. Bjørnson var dens Tolk. Naar der fra enkelte yngre

Grundtvigianeres Side, særlig *J. H. Monrad*, Niels Lindbergs Svoger, siger det rentud, er blevet talt om »Striden mellem Enkedronningen og Prinserne af det første Kuld«, et Modsætningsforhold, som *C. J. Brandt*, *J. H. Monrads* Svigerfader, skulde have haft Lykke til at fredeliggøre, saa er der næppe fra de tidligere »Arveprinser«, Grundtvigs to Sønner af første Ægteskab: Historikeren *Johan Grundtvig* og Sprogforskeren *Sven Grundtvig* stillet noget urimeligt, end-sige rethaverisk Krav til Bispinde *Asta Grundtvig* i Spørgs-maalet om, hvornaar Grundtvigs Jordefærd kunde finde Sted. Fru Grundtvig har fra første Færd ønsket, at de to Mænd, hvis stærke Sønnefølelser hun kendte fuldtud og værdsatte, ogsaa fik et Ord med at sige ved denne Lejlighed. Hun var — nu selv dybt ramt af sin pludselige Sorg — ikke i Stand til at træffe nogen Beslutning. Og Grundtvigs Venner handlede, i den bedste Mening, uden at raadføre sig med hende. *P. Mouritzen* indrykkede Dødsannoncen i hendes Navn, unge Studenter skrev og telegraferede i Nord og Vest paa egen Regning og Risiko. Det var jo ikke noget, som kunde falde i den myndige og selvfølende *Sven Grundtvigs* Smag; om der i det hele taget vilde være nogen Søn, som vilde finde sig i noget saadant.

Sven Grundtvig maatte just i disse bevægede Sorgens Dage for lang Tid tage Afsked med sin legemlig nedbrudte Hustru *Laura* født *Bloch*, med hvem han levede i et ualmindelig harmonisk Ægteskab. En længst forberedt Rejse til et svejtsisk Kursted kunde ikke opsættes yderligere; den unge Fru Grundtvig maatte drage afsted til et aarelangt, ulykkeligvis forgæves Forsøg paa at blive helbredet for sin Sygdom, saavidt det kan skønnes, en spondilitis, der gjorde hende lam. *Sven Grundtvig* ønskede tillige at naa at flytte ind fra Fredensborg, hvor Ægtefællerne havde haft Sommerophold, til sin Lejlighed i Hovedstaden. Og endelig var det maaske ogsaa hans Tanke at understrege, at et Dødsfald, selv en Grundtvig's, endnu var noget, som kom Familien ved. Alt har sin Tid; ogsaa Vennemøder.

Det har da sin Betydning at lære Sven Grundtvigs egne Tanker at kende, som han giver Udtryk for dem overfor sin Hustru, der ligesom han selv stod i et kærligt og taknemmeligt Forhold til den bortkaldte gamle Fader og Svi-gerfader. Selvom de ikke delte andres uforbeholdne Beundring for *alt* hans, saa følte de megen hjertelig Hengivenhed for ham selv.

»Jeg holdt mig udenfor forhandlingerne og satte mig med Frederik lidt ind i faders stue, da den en lille stund var tom.

Fru Asta var kærlig og deltagende. Hun sagde, at hun havde faaet saadan et yndigt brev fra dig, som havde gjort hende saa godt, at hun maatte se dig og kysse dig til afsked. Hun kan jo ogsaa godt lide at se en skare om sig, hvad jeg ellers under de givne omstændigheder vilde finde meget byrdefuldt; men det gjør hun ikke.

Den store norske bjørn var der; han siger som deputation, jeg tænker som repræsentant for hele gamle Norge ved jordfæstelsen. Frederik (broder) havde en mundtlig indbydelse fra »morbror Hans« til middag begravelsesdagen . . .

Jeg tænker ogsaa nok at komme til vennemødet, da Fru Asta vilde tage mig under sine vinger. Der var en ivrig debat mellem indbyderne til vennemødet og andre i faders stue (da var jeg ikke derinde), om der skulde politik paa vennemødet, efter Plougs forslag. Rørdam og Hammerich vilde det, men de blev overstemte, og det er jeg godt tilfreds med. Det havde kun ført til skænderi og adspittelset.

Det kom altsammen til at gaa over Forventning. Det maatte vel et Par Dage efter hellerikke komme helt bagpaa Sven Grundtvig, at de Vartoufolk, som stod for Kortuddelingen til Vennemødet, i deres store Travlhed glemte, at Frederik Lange Grundtvig vist ogsaa havde et Par ældre Brødre, som ikke hørte til den Slags Folk, som møder op af sig selv.

»Begravelsen gik meget smukt. Din fader og jeg vare uadskillige hele dagen. Carlsen bad ham med til familiebordet, og saa blev jeg ogsaa. Familien maa have afgjort, at nu

skulde der være fred og kærlighed mellem aser og vaner. Haralda var venligheden selv mod Johan og mig.

Jeg gik ikke til vennemødet, som jo var en mindefest for fader, da man ikke sendte mig adgangskort. Det havde man glemt. Ja, Rørdam glemte ogsaa rent i sin tale i kirken, hvor han tiltalede Fru Grundtvig og Frederik, at der var ældre børn. Hans tale var ellers den bedste. *Meta* var i kirken og befinder sig vel efter det.

Jeg holdt idag en lille mindetale om fader: Hans videnskabelige plads — og betydning særlig for min videnskab og ganske særlig for Edda, som jeg nu snart skal læse over. Jeg var vel tilfreds med det. . . .«

(Sven Grundtvigs Breve til Hustruen findes i Dansk Folkemindesamling Nr. 202, hvor der ogsaa kan hentes mange værdifulde Oplysninger om, hvorledes Grundtvigs ældre Sønner drog Vare paa, at deres Faders umaadelige Samlinger af Breve, Optegnelser og Haandskrifter m. v. ikke splittedes for alle Vinde).

Mandag den 9de September.

»Da jeg Kl. 12 gik fra Seminariet, var min første Gang til Slotsgaden til *Matthison Hansen*, som jeg havde sat Stævne paa hans Bopæl Kl. 12¹/₄ angaaende det berømmelige Matthiessenske Marschekvad. Jeg traf ham og Helga samt Skolelærer *Kruse*¹ fra Greve. Hansen havde nu opgivet det hele; Matthiessens Brev, der ganske vist ikke bar Vidne om Besindighed, Klarhed og modent Overlæg havde aldeles forknyttet ham. Han havde udsat Marschen 4-stemmig for Mandskor ledsaget af en Basun — men nu *Kragelunds* Basuner; jeg havde Dagen iforvejen skrevet paa hans Rand: »Bare det hele inte bliver af Kragelund«², og det var han nærved at tro. Han spillede den imidlertid og den var, syn-

¹) Lærer U. A. T. Kruse i Greve valgtes 1873 ind i Folketinget for Ribe Amts I.

²) »Den er af Kragelund«, et københavnsk Mundheld. Se T. Vogel Jørgensen: Bevingede Ord, 3. Udg., 1948, S. 91 f.; 397 f.

tes mig, meget kjøn! — Jeg havde om Fredagen spurgt *Linnemann* [S. 18] om han ikke havde tænkt paa en Sørgeomarsch og fortalte ham om Matthison Hansens. Nej, han kunde ikke lide disse fortvivlede, hjerteskjærende Marscher, sagde han; — han maatte dog indrømme, at Hartmanns over Thorvaldsen og Chopins ved en ung Kunstners Død ikke var saa hjærtebrækkende, men det laa imidlertid ikke for ham. Mig vilde det ligefrem være stødende, om der ved Grundtvigs Jordefærd ikke blev gjort noget af vore Tonekunstnere paa den Maade, som de nu engang viser Folk den sidste Ære. Jeg holdt derfor paa, at han skulde sende Matthiessen Marschen for Basuner og Mandskor og selv spille den i Frelzers Kirke. Han fik da travlt med at transponere den til Vamberg, (den skulde nu synges unisono) og udsætte den for Matthiessen, og forslog Tiden med Kruse, der naturligvis var mest opfyldt af sin Valgkamp med Konseilpræsidenten¹ nede i Skjelskør. Jeg fik Brevet afsted til Kjøge med Middagstoget og naaede Frk. Zahles Institut lige paa Slaget 2, men som jeg gik derind fra Gl. Strand, var Madsen gaaet ud af Læderstræde; jeg gik til Mouritzen, hvor jeg traf *Henriette Larsen*², som havde set Madsen i Farvandet, jeg løb op til *Larsens*³, der havde han ikke været, saa maatte jeg da ud til Kristianshavn, og traf ham ved Børsen i ivrig Samtale med »Bedemanden«. — *Madsen* var imidlertid blevet forknyt med Hensyn til Sørgeomarschen, han turde ikke uden Fengers Vidende aflevere den til Vamberg, og Fenger var den Dag mere pirrelig end forhen. Saa vilde jeg da gaa til Fenger, og Madsen vilde jo nok se, hvorledes det spændte af og fulgte med. Da vi kom til Fengers, sagde gamle *Fru Fenger*⁴: »Ja nu er Basunman-

¹) Grev Holstein bevarede dog sit Folketingsmandat f. Sorø 4. Kreds.

²) Henriette Larsen, formodentlig Handskemager N. F. Larsens Datter, der siden blev gift med H. Caspar Brandt.

³) Handskemager N. F. Larsen.

⁴) Fru Louise Augusta Fenger født Manthey (1808—1885), gift med Sognepræst P. A. Fenger, hvem hun var en god Medhjælp i Hjem og Gerning.

den derinde« — altsaa *Kragelund* sagtens i egen høje Person. »Det er rigtig kjedelig saa stiv Fatter er«, sagde hun, »han vil ikke taale, at Damerne kommer andre Steder i Kirken, end i Pulpiturerne og der bliver ikke Plads«. Madsen trøstede hende med, at det aldrig gik saa strængt, som Præsten prækede. Endelig kom vi da derind. *Fenger* var temmelig oprørt: »Her kommer alle Folk løbende den hele Dag, — se, der staar min Frokost, det er blødkogte Æg, og de har staaet der siden Kl. 11 — (Klokken var nu omtrent 3) — og nu er de kolde, jeg kan inte faa Tid til nogen Ting idag. Jeg maatte jo nu frem med den Matthiessenske Historie, — ja, nede paa Aasen, sagde *Fenger*, kunde de jo synge og spille den, men jeg talte mig dog saalænge tilrette med ham, at han tilsidst indrømmede, at ligesaa godt som Get[h]er kunde spille et Postludium, kunde *Matthison Hansen* og *Koret* synge og spille *Sørgemarschen*, medens Folk forlod Kirken. Flere Gange blev *Fenger* ellers rasende og stampede i Gulvet: »Der er ikke mere [S. 19] Poesi i *Matthiessens* Digt end bag paa min Haand!«, raabte han, og deri kunde han vel have Ret, »og saa kommer de ogsaa løbende og vil have Kvinderne ned paa Gulvet, — Pulpiturerne er indrømmet dem og det er allerede meget — og saa kommer *Pastor Holck*¹ og siger, det gaar slet inte an at sætte *Biskop Martensen* op i *Koret* hos Præsterne, for deroppe kan man ikke høre et Ord af, hvad der bliver talt, — men Præsterne og *Martensen* maa være i *Koret*; jeg kan inte gjøre for, at man ingenting kan høre der — det kan man heller inte i Pulpiturerne«. — *Fenger* vilde ikke tale til Get[h]er om at lade *Hansen* spille sin *Sørgemarsch*, »Get[h]er er som en Løve paa sit Orgel, han har selv en Nøgle dertil, som ingen anden betros«, — det behøvedes da heller ikke, »men«, føjede han saa til, — »De skal love mig, *Lindberg*, at De ikke lader Sangen omdele ved Kirken, for

¹) Johan Christopher Holck (1824—1899), res. Kapellan ved Vor Frelseres Kirke fra 1863, efterfulgte 1880 P. A. *Fenger* som Kirkens Sognepræst.

saa bliver Folk staaende og synger den og saa kommer vi for silde til Banegaarden«. —

Fenger havde lige faaet et Brev fra *Hostrup*¹ med hans Sang over Grundtvig »Kimer I Klokker«. Den kunde endnu blive trykt i det Hefte, der vilde blive omdelt i Kirken, men der vilde Fenger ikke have den trykt, da alle de andre Psalmer var af Grundtvig — »Ja den maa de saa synge nede paa Aasen«, sagde han, og Madsen fik den saa for at lade 1000 Eksemplarer trykke og sende til Kjøge, det samme lod jeg nu gjøre med Matthiessens Marche og skrev ham til derom. —

Jeg skulde til Middag hos min Svigerfader, hvor *Brandt* og *Carl Schröder*² med Kjæreste var. Min Kone og de to ældste Børn var der ogsaa. Jeg kom naturligvis for sent, men fandt dem dog tilbords endnu. Brandt var meget op-rømt den Dag. Talen drejede sig især om det forenede Venstre, hvis Program³ ingen kunde huske noget af, hverken de, der forsvarede eller de, der angreb det. Vi fik det frem og alle fandt det baade temmelig rimeligt men ogsaa temmelig uskyldigt. *Bjørnson* vilde tale ved Vennemødet og det var der mange⁴, der var meget ilde tilfredse med, da han umulig kunde undgaa at komme ind paa Politiken, mente man«.

Der kunde ogsaa være særlig Grund til at se med nogen Ængstelse paa Bjørnson som politisk Kommentator ikke mindst af danske indre Forhold. Den samme Mand, der Eftersommeren 1870, før Napoleon IIIs Stjerne var styrtet glødende ned over Sedan og Gravelotte, ivrede for at sende

¹) Jens Christian Hostrup (1818—1892), Præst og Digter, hørte til Grundtvigs nærmeste Venner blandt de yngre Præster.

²) Carl Schröder, en Broder til Ludv. og Johannes Schröder.

³) »Programmet« var blevet trykt som Flyveblad 1872 og optryktes med enkelte Tilføjelser i 1873.

⁴) I Maj 1872 kalder Skat Rørdam Bjørnson for en »noget tvetydig Person« (Skat Rørdam og Otto Møllers Brevveksling I S. 205). Senere dømte han haardere I S. 218.

norsk Ungdom mod syd til Kamp for Sønderjyllands Gen-
erobring, var nu i Sommeren 1872 blevet saa betaget af
det stærke nyfødte tyske Kejserrige, at han saa Nordens
Fremtid i et fredeligt Forhold til denne vældige Nabo.
Fjenderne, forekom det ham nu, var de kommunistiske og
socialistiske Bevægelser, hvis slaviske Ansigtstræk adskilte
dem fra Nordgermanernes aabne Pander og gamle kristne
Traditioner. At Sønderjyderne øjeblikkeligt var paa deres
Post overfor Bjørnsons nye Signaler, var selvfølgelig, men
ogsaa indenfor den grundtvigske Lejr i Kongeriget anede
man Uraad. En Række fynske Friskolelærere fulgte, som
det snart skal ses, dog Bjørnson i tykt og tyndt. Morten
Eskesen rettede Grundtvigs »Tysk« til »Udansk« de Steder
i de folkelige Sange, hvor Grundtvig talte fordømmende
og advarende om det tyske. De nationalliberale og frem-
mest, blandt dem *Carl Ploug*, havde ikke Haan og Foragt
nok overfor denne ny Bjørnsonske store Livssag for iaar.

Tirsdagen den 10 September.

»Jeg var inde at læse Korrektur paa det Matthiessenske
og faa det trykt og afsendt til Kjøge. Derpaa gik jeg op
til Snedkeren, som havde sat Palmefuglen og Askekrukken
paa den forkerte Ende af Kisten, nemlig paa Hovedenden,
hvor den aldrig vilde blive set. Han havde nemlig givet mig
fejl Maal (12 Tommers Højde istedet for $11\frac{1}{2}$ som var Høj-
den af Feltet ved Fodenden). Han lovede imidlertid at
ombytte dem og skjære Fuglen og Røgskyerne, der stige
op af Krukken, sammen, saa de kunde faa Plads ved Fod-
enden. Kisten er meget smuk, [S. 20] af udsøgte 2 Tom-
mers Egeplanker, meget klart, saa alle Aarerne i Træet
staar skarpt. Faldet fra Hovedenden til Fodenden er kun
1 Tomme, fordelt paa alle Afsatser, fra Overkant til Un-
derkant kun $\frac{1}{2}$ Tomme; det giver det hele Udseende noget
massivt, Længden er 3 Alen 6 Tommer, Breden 1 Alen $10\frac{1}{2}$
Tomme, Høiden 26 Tommer.....

Over Kistens Laag ligger Palmegrenen af Sølv, der er

bøjet saaledes, at den ikke rører Pladen. Det er et virkelig kunstnerisk Arbejde. Bladene og Stænglen er gjort efter en virkelig Palmegren, de ligge lige saa frit, snart fladt ud, snart bøjede og alle stillede en Smule paa Kant. Grenen blev gjort i 3 Stykker, og hvert Stykke kogt for sig for saa at sammennittes med stærke Nagler; men Naglerne kunde ikke bære den store Vægt, saa man nødtes til at lodde dem sammen, men saa kunde man ikke koge den, saa stort et Kar har ingen Guldsmid; hele Grenen blev derfor stærk forsølvet, da man ikke paa anden Maade kunde rense den efter Lodningen. — Snedkeren lovede i al Stilhed at sende 4 stærke Bærestænger med Kisten, saa kunde 28 Mand komme til at bære paa engang; han havde selv kun to, men skulde laane to. Det var umuligt at tale mere med Fenger om at bære Kisten, men var der blot Redskaber tilstede, vilde den sikkert ikke kommet paa Ligvognen¹. — Alle hvem jeg talte med, var enige om, at man skulde kun bære den uden at spørge om Forlov. Snedkeren holdt imidlertid ikke sit Løfte, der var kun to Bærestænger med og skjønt de, der bar Kisten ud, havde den største Lyst til at forsøge at bære den i de to Stænger, forbød det sig dog af sig selv; kun 16 Mand kunde faa ordenlig fat, og det var for faa til at man kunde skifte under Gangen; men skulde man sætte Kisten, hvergang der skulde skiftes, kom man ingen Vegne. — Efter adskilligt Renderi den Dag kom jeg hjem Kl. 3; jeg vilde gjerne have været med ved Mødet i Emdrup den Dag, da *Bjørnson* vilde komme der, og man ventede ogsaa *Rasmus Nielsen*, som dog ikke kom. Mødet begyndte Kl. 3, men man begyndte det (*Ludv. Schrøder*²

¹) Fru Lise Grundtvig havde ogsaa faaet sit Ønske opfyldt om ikke at blive kørt men baaret til Graven, da Holmens Folk i 1851 bar hendes Kiste fra Vartou Kirke ud til Frelsers Kirkegaard paa Christianshavn. 1883 beordrede Magistraten Gravstedet sløjfet, trods Børnenes Indsigelser. (D. F. S. 177. Meta Boisen 9. 8. 83 til Laura Grundtvig).

²) Ludvig Schrøder (1836—1908), cand. theol., Højskoleforstander i Askov, siden Titulærprofessor. Se Fr. Schrøder: L. Schrøder I—II.

og flere) med at binde Munden paa Bjørnson; man vilde ikke have Politik, ikke have Uenighed — hvad virkelig klinger noget parodisk, naar det er alle vitterligt, at der ikke [S. 21] er Enighed. — *Bjørnson* holdt et varmt Foredrag¹, hvori han skildrede Skolelærer *Reitans*² Liv og Død (se *Domaas Tale ved Vennemødet*³). De Nordmænd, der vare hernede (*Linnemann* og hans Søn, *Odland*⁴ og flere) var alle meget opfyldte af *Reitans* sørgelige Død — (han led af Kræft, saa den ene Arm maatte sættes af under Sygdommen; hans Lidelser vare ubeskrivelige og han efterlod en fattig Enke med 6 Smaabørn). —

Hofjægermester *Carlsen* havde atter faaet Betæneligheder. Snedker *Rostrup* skulde sende en ganske ny Rustvogn, han havde, med Banetoget til Kjøge, og Snedkeren foreslog at sætte Kisten i Vognen, hvor den vilde staa aldeles sikkert, ellers mente han, der burde gjøres en Pakkasse til den. Men Jernbanebestyrelsen havde gjort en af Klampenborgbanens 3die Klasses Vogne (Godsvogne med en egen Overbygning om Sommeren) rede til at modtage Kisten. Det gik ikke an at have den paa en aaben Vogn som man kunde ønsket, da ingen Krands eller Blomst vilde kunde blive paa Kisten, naar det blæste det allermindste. Gartner *Løwe* havde allerede ladet Vognen rigt smykke med Blomster og Guirlander, der var forsvarlig fastsømmede. Nu kom der Brev fra *Carlsen*⁵, at der ingen Vogn skulde følge med fra Byen, da han vilde lade en af sine Arbejdsvogne indrette og smykke med Grønt. Men saa kom der atter Afbud, at det ikke kunde gaa, og Handskemager N. F. Larsen, som her var udset til

¹) Talens Hovedpunkter gengivet bl. a. i Viggo Ullmann: Breve S. 18—20. Cornelius Appel bragte Bjørnson en varm Tak. Ssts. S. 20.

²) Anders Reitan, norsk Skolelærer og Stortingsmand (1826—1872).

³) J. K. Madsen: Grundtvigs Jordefærd og Vennemødet 1872 S. 126—129.

⁴) Peter Odland (1850—1901), cand. theol., norsk Grundtvigianer, en af Viggo Ullmanns Venner.

⁵) Findes ikke i Niels Lindbergs Papirer. K. B.

Offer¹, var nær ved at gaa ud af sit gode Skind. — Der fulgte dog ingen Ligvogn med, men den, de havde i Kjøge var saa lille, at Kisten med største Vanskelighed kunde sættes ind i den.«

Det var ikke alene Bjørnstjerne Bjørnson, som var det urolige Element ved Grundtvigs Jordefærd. Der havde længe trukket tætte Skyer sammen over den danske politiske Himmel og vel de fleste længtes efter et forfriskende Tordenvejr. Det nært forestaaende Folketingsvalg i Eftersommeren 1872 saa man hen til med baade Forventning og Frygt. Kunde det forenede Venstre i Forbindelse med andre politiske Sammenslutninger vinde Flertallet i Folketinget, hvortil der kun savnedes faa Mandater, kunde der ad parlamentarisk Vej opnaaes store Resultater i Rigsdagsarbejdet. Men flere af Grundtvigs ældre Disciple, især Niels Jokum Termansen, saa paa Alliancer med Folk udenfor den grundtvigske kirkelige og folkelige Anskuelse som noget usandt og usundt. Kom »Talmajestæten« til at raade, og rakte man Haand til Aandsfornægtere, da var de Tider kommet, da Aser og Jætter havde sluttet Fred i Stedet for at kriges, og da vilde Forvirring og aandeligt Mørke komme til at ruge over det danske Folk.

Som en klog Feltherre søgte derfor *Carl Ploug* kort før Vennemødet i »Fædrelandet« at faa gamle Grundtvig selv til paa det forestaaende Vennemøde, hvor saa mange Frihedsmænd fra hele Landet vilde samles omkring deres Fører, at komme med en politisk Udtalelse. Ploug syntes ikke at nære nogen Tvivl om, at Grundtvig vilde tage til Orde for at advare mod en Rummelighed, der maaske bar Frihedens Navn, men ikke dens Indhold. Samvittighedsfriheden kunde gaa tabt, hvis den enkelte Rigsdagsmand ikke stod frit indenfor sit Parti, og den enkelte Vælger i Stedet for at høre til en Menighed, hvis Bekendelse var dets Hjerte-

¹) Ikke for intet var hans Hædersnavn »Min og Menighedens Vært«.

blad, blev en Partigænger, der blev forpligtet til nationale og kirkelige Alliancer, indgaaet af taktiske Hensyn, men mod hvad Hjertet brændte for som Sandhed og Ret. Grundtvig selv blev aldrig nogen Partigænger. Om *Tietgen* har haft i Sinde at blande sig og Grundtvig ind i Politik, tør ikke siges. —

Onsdagen den 11te September.

»Vi kom til Kirken Kl. 9³/₄, men allerede dengang var der samlet mange Folk; Gaderne udenfor Kirken var afspærret og de, der havde Kort til Vennemødet, blev stillet op i Rækker af Politiet. — Kirkens og Kistens Udsmykning var overdraget *Skovgaard*, saavel som Ordenen i Kirken og Følget. Han havde bestemt, at kun én Krands skulde pryde Kisten; den skulde bindes af Roser, men da Rosenbladene ikke længer var kjønne, skulde det grønne bestaa af Mahognitræets Blade. Til denne Krands bragtes der Roser og Grønt Tirsdagaften og den blev bunden i Kirken. Mange Steder fra bragtes der Roser i rigelig Mængde. Min Kone vilde have været over til Frederiksberg for at se, om der ingen Roser skulde være paa min Faders Grav¹, hvor vi plantede nogle Rosentræer, vi i min Moders Tid havde faaet fra Grundtvigs Have og fra *Møller* i Gylling² — hvilke [S. 22] dog ikke blomstre paa denne Aarstid; men min Kone har ogsaa plantet to Maanedstroser, vi fik i Brudegave, paa Faders Grav, og de plejer at blomstre rigt helt ind i November. Hun kunde dog ikke slippe derover, men Mis hentede 10 smukke Roser fra Faders Grav, der var en saa stor

¹) Jacob Chr. Lindberg (1797—1857), Sognepræst i Lille Lyngby ved Hillerød, Folketingsmand, Dr. phil., Livet igennem Grundtvigs hengivne Vaabendrager, blev jordfæstet paa Frederiksberg Fasankirkegaard, den nuværende Solbjerg Kirkegaard. Lindberg havde i sine yngre Aar boet paa Frederiksberg.

²) Lars Otto Møller (1831—1913) var en af Niels Lindbergs nærmeste Venner. Et Udvalg af de to Venners Breve findes paa Det kongelige Bibliotek, saa vel i Originalen (N. K. S. 3631. 4°) som i en mimeograferet, ikke fejlfri Afskrift. (N. K. S. 3702. 4°).

Mængde som aldrig før, baade Knopper, udsprungne og af-faldende. Disse 10 Roser kom alle i den store Krands, som Mis var med til at binde. —

Kirken var rigt smykket med Blomster. For Enden af Kisten stod Syvarmstagen med brændende Lys. Efterhaanden fyldtes Kirken; der har vistnok været 3 à 4000 Mennesker samlede, thi de stod meget tæt i Sidegangene. Kvinderne kom da med, da Pulpiturerne var fyldte, hvor de ikke maatte; min Svigerinde *Karen Lindberg*¹ med hendes 3 aarige Datter sad mellem Præsterne i Koret. Fru *Hall*² var en af de først mødte, hun havde en stor Krands med og raabte temmelig højt, som hun plejer, paa en af Marskalkerne (alle Studenter med hvide Silkebaand i Knap-hullet) for at faa Krandsen lagt hen ved Kisten. Flere smaa Krandse, en Lyngkrands fra Sønderjylland og vistnok en Krands fra Norge, var lagt paa Kisten, og om Føniksfuglen var der ogsaa sat en lille Krands, men en uhyre Dynge laa foran Kisten; de blev siden baarne paa to Stænger ved Siden af Ligvognen. Ministrene *Hall*, *Krieger*³ og *Holstein*⁴ var til Stede. I en Stol samledes Redaktionen [af] »For Idé og Virkelighed« *R. Nielsen*, *Bjørnson* og *Rudolfus*

¹) Karen Lindberg, Niels Lindbergs jyske Svigerinde, gift med Broderen Jens, der var Gaardejer paa Grenaakanten.

²) Fru Augusta Marie Hall født Brøndsted (1816—1891) hørte til Grundtvigs ældste Venner. Allerede hendes Bedsteforældre paa Herregaarden Iselinge Assessor Aagaards var blevet Venner med den unge Grundtvig, mens han var Kapellan i Udby. Grundtvig kommer endnu i sit sidste Leveaar som en kær Gæst i Geheimekonferentsraad C. C. Halls Hjem. Fru Hall havde ogsaa Frisprog overfor den gamle Biskop, som hun kunde hilse med et: »God Dag, gamle Løve!«

³) Politikeren og Juristen Andreas Frederik Krieger (1817—93) omtaler ikke Grundtvigs Begravelse i de af hans Dagbøger udgivne Dele. Selve Haandskriftet til disse skal være blevet tilintetgjort af Udgiverne! Derimod taler Krieger i det nævnte Værk (udgivet af Aage Friis, Elise Koppel og P. Munch) V Side 249 om Bjørnsons »forargende« Tale.

⁴) Grev Ludvig Henrik Carl Herman Holstein (1815—92) var i disse Aar Konseilspræsident (1870—1874).

*S[ch]midt*¹; ligeoverfor sad Kontraparten *Ploug*². Biskop *Martensen*³ kom op gennem Koret, men gik forbi den Stol, som var sat til ham lige foran Kisten og satte sig i en af de forreste Stole, sagtens i den Tanke, at der skulde tales fra Koret. Han maatte da tilbage og »præsidere« for Præsterne. Bagefter kom Professor *Clausen*⁴, som fik en Stol ved Siden af *Martensen*. Rector magnificus (juridisk Prof. *Aagesen*⁵) mødte med »Guldkjæden« daskende paa Maven. Desuden mange andre Notabiliteter⁶. — At man kunde høre i Ko-

1) Peter Carl Rudolf Schmidt (1836—99), Literaturkritiker. Medudgiver (sammen med Professor Rasmus Nielsen og Forfatter Bjørnstjerne Bjørnson) af Tidsskriftet »For Idé og Virkelighed«.

2) Carl Parmo Ploug (1813—94), Bladet »Fædrelandet«s mangeaarige Redaktør. Gift med Frederikke Elisabeth (Elise) Michelsen (1854—1904).

3) Biskop, Dr. theol. Hans Lassen Martensen (1808—84), i sin Ungdom under Indflydelse af Grundtvig, kom senere i Livet til at maatte forsvare kirkelige og teologiske Synspunkter overfor grundtvigske Angreb; men Biskop Martensen vedgaar, ialtfald til Dels, i sine Erindringer, at han har faaet mange aandelige Tilskyndelser fra Præsten i Vartou, ligesom han (Af mit Levnet III S. 85) beklager, »at det ikke blev mig givet at sige ham et venligt Farvel og af ham modtage et saadant. Jeg antager ikke, at dette vilde have være umuligt, thi det hørte til hans Dyder, ikke at være uforsonlig«.

4) Professor, Dr. theol. Henrik Nikolai Clausen (1793—1877) omtaler i »Optegnelser af mit Levned og min Tids Historie« S. 549—50 Grundtvigs Begravelse som en »Apoteosens Proces, som unægtelig gjorde nogen Resignation behov«.

5) Professor Andreas Aagesen (1826—79), fra 1856 Professor i Retsvidenskab ved Københavns Universitet, hvis rector magnificus han var 1871—72.

6) Ifølge J. K. Madsens Beretning om Jordefærden S. 20 lod Hs. Maj. Kongen sig repræsentere ved Geheimeetsraad J. P. Trap, Enkedronning Caroline Amalie lod Kammerherre Wedel-Heinen møde paa sine Vegne, medens Kronprins Frederik sendte sin Adjudant Kaptajn Lund. Efter den aldrig glemte Gudstjeneste i Vartou Kirke Palmesøndag 1867, hvor Dronning Caroline Amalie var blevet stillet i et særlig vanskeligt Discipelforhold til Grundtvig, der hilste hende som Holger Danskes vorde-
dende Moder, synes det, som Kong Christian IX har paalagt alle Kongehusets Medlemmer at undgaa enhver offentlig Deltagelse i Menighedslivet i Løngangsstræde. Ifølge Traps utrykte Levnedsoptegnelser var

ret, — som de fleste Steder i Kirken, da den var fuld og det forstyrrende Ekko helt udeblev — det var tydeligt nok at se paa Professorerne Clausen og Martensens Ansigter. Det var mærkværdigt, saa skarpt alle tre Talere, og ikke mindst Fenger, mindede om Grundtvigs Kirkekamp mod Rationalismen — og her sad han, den gamle Synder og maatte høre paa det altsammen; Prof. *Clausen* faar et besynderligt Udtryk i sit Ansigt, naar han maa høre noget, han nødig vil laane Øre til. Det er især i Landstinget, jeg har iagttaget det; han lægger ligesom [S. 23] sit Ansigt i Folder, der ikke er ham naturlige; saaledes ogsaa denne Dag. Da Rørdam fra Prædikestolen begyndte at tiltale Fru Grundtvig og Frederik som kunde det være hjemme i deres Stue, slog *Martensen* de fra Eksamensbordet noksom bekjendte Krøller paa Næsen og rokkede paa Stolen; dog kan jeg ikke tro andet, end at han maatte skjænke Rørdams Tale Bifald, ogsaa navnlig denne Del af Talen; for enhver anden end Rørdam vilde det vist ogsaa have slaaet Klik, om han havde begyndt paa sligt.

Præsterne bare under den berømmelige Matthiessenske Matthison-Hansenske Sørgemarsch Kisten gennem Kirken, hvor de afløstes af dertil udtagne Folk, imellem hvilke jeg var, desuden Brygger *Vestberg*¹, Handskemagerne *N. F.* og *Chr. Larsen*, *Ketelsen*, *Mouritzen*, *Termansen*², samt flere

Kongen, mens Sørgefølget samledes i Vor Frelzers Kirke, ude paa Lange-
linie for sammen med Honoratiores at tage Afsked med sin engelske
Svigersøn, den senere Kong Edward VII, der havde aflagt et kort Som-
merbesøg paa det af ham lidet elskede Fredensborg. (K. B. Utilg. Nr.
207 III).

¹) Brygger J. W. Vestberg, en af Vartoumenighedens indflydelses-
rige Mænd, boede Ryesgade 27 i Nærheden af Store Ravnsborg, hvor de
store grundtvigske Sammenkomster ofte fandt Sted.

²) Niels Jokum Termansen (1824—92), ofte kaldet »Danmarks lærde-
ste Bonde«, kom paa Rigsdagen til at gaa Idealistens ensomme Vej mel-
lem de store Partidannelsers indhegnede Marker. Han stred forgæves
mod Dannelsen af det forenede Venstre og indtog omtrent konservative
Standpunkter i Spørgsmaalet om Landets Forsvar. Personlig var han i

Bønder og Borgere. — Kisten var umaadelig tung og langt skulde vi ikke løbe med den uden Bærestænger. Vi maatte da sætte den paa Vognen, der kjørtes af den bekjendte rødhaarede Ligvognskusk med »det gode Humør«, som *H. C. Andersen*¹ har forevigtet.

Da Følget forlod Kirken og alle Præsterne Koret, blev *Martensen* og *Clausen* tilsidst ene tilbage, hvilket skal have set ganske mærkeligt ud i den pludselig tomme Kirke.

Da Ligvognen standsede ved Vartov Kirkes aabne Dør og Orgelet, der jo kun er svagt², begyndte at spille, medens det inde fra Kirken lød »Krist stod op af Døde« og hele Skaren ude paa Gaden til begge Sider, baade Følget og mange, der havde samlet sig der, stemte i med, maatte vistnok alle, men især de, der hver Søndag mødtes i Vartov, blive underlig grebne af den alvorfulde, højtidelige og dog saa glade Sejerssang, hvor Ord og Tone passe saa ypperlig sammen, som var de skabte paa en Gang, og man hørte ogsaa Folk, der ellers ikke høre til Vartovkredsen, sige, at det i Grunden i al sin Simpelhed var det mest storartede Optrin ved Grundtvigs Jordefærd. —

Toget kom i temmelig opløst Tilstand til Banegaarden, hvor de, der havde Billetter til Ekstratoget, blev indladte paa Pladsen ved Ankomstperronen. Man var kommet tidligere, end det var ventet. Vi, som havde baaret Kisten ud af Kirken og var fulgte umiddelbart foran Ligvognen, ventede en Tid for at sætte Kisten ind i den smykkede Vogn, men man ventede Masnedsundstoget og vores Tog var ikke

Grundtvigs sidste Leveaar en af hans nære Venner og efter Grundtvigs Død bevarede han et smukt og trofast Tillidsforhold til Fru Grundtvig, hvis politiske Meninger ikke havde Bestandighedens Bannermærke.

¹) Ligvognskusken med det gode Humør. Se: *H. C. Andersen: Saml. Skr.* 2. Udg. XIV S. 23—27. Noget kan tyde paa, at han er den samme som den af Hermann Koch: *Fra Fortidens Vartou* S. 17 omtalte Kusk, der havde kørt Vognen med Frederik VI's Kiste til Roskilde Domkirke.

²) Om Vartov Orgel har en af Kirkens Organister, Knud Lindhard, udgivet et lille Skrift. (1926).

kørt frem endnu. Efter endel Tøven tvang Hungeren de fleste af [S. 24] os over i Restaurationslokalet, hvor Handskemager *Larsen* havde sørget for, at man var belavet paa en storartet Afsætning. Det gik ogsaa strygende, saa det næsten var umulig at trænge sig frem og faa noget. —

Da Toget var kommet gennem Kjøge, (der var vel ca. 800 med fra Kjøbenhavn, thi Mouritzen havde solgt 600 Billetter, men alle, hvem der vilde, kunde faa Billetter paa Banegaarden, og der var 18 Vogne i Toget) — begyndte Skaren at synge forskellige af Grundtvigs Psalmer; især gik »den gamle Dagvise« godt, og man mærkede tydeligere her end i Kjøbenhavn, at det var dem, Grundtvig havde lært at synge, som fulgte ham. Da vi kom ud til Opgangen til Aasen, spillede »Kragelunds Basuner« Sørgemarschen. Jeg havde ved Indgangen til Kirken faaet et Telegram fra Matthiessen adresseret til Slotsgaden (hvorfra jeg sidst havde tilskrevet ham), men det var tilsidst landet hos Boghandler *Tillge*¹, som gav mig det ved Kirken; det lød: »*Erslev* (o: den krumpuklede Orgelist i Kjøge) *har opgivet det hele; send mig 50*

Matthiessen«.

Jeg traf straks Matthiessen, men han var forstemt og kort for Hovedet og har sagtens ment, jeg ikke ivrig nok havde taget mig af hans Sag.

*Hammerichs Tale*² ved Aasen var lang og temmelig kjedelig, men i et særdeles blomsterrigt Sprog. — Det var især gribende at høre *Bjørnson* fortælle om den Arbejdsmand, han havde set paa Marken, vi kjørte forbi; han forlod sit

¹) Boghandler E. S. Tillge havde overtaget C. G. Iversens Boghandel paa Købmagergade, hvorfra saa megen grundtvigsk kirkelig Litteratur blev udsendt.

²) Fr. Hammerichs Tale er bl. a. trykt i J. K. Madsens Beretning S. 43—49. Den omtales af Hammerich i hans »Et Levnedsløb« II S. 214, Professoren synes ikke at have lagt Mærke til, at foruden ham selv og Bjørnson var der ogsaa en Præst ved Navn Hans Sveistrup, der talte ved Grundtvigs Grav.

Arbejde og gik imod Toget, strøg Hatten af og stod rag der, med blottet Hoved, mens Toget for ham forbi og saa den Anvendelse, han gjorde deraf om de enkelte, der sad hist og her baade i Danmark og Norge og ikke kunde være med her, skjønt de gjerne vilde det; dem, der havde nogen at betro sig til, der kunde gaa til deres Præst og tale med ham om deres Hjertes Trang, og dem, der, som saa ofte i Norge, ingen har at ty til, men dog med Glæde har lyttet til Grundtvigs Røst; — og da han talte¹ om, hvordan Grundtvig havde bygget Bro mellem Landene, navnlig Norge og Danmark, saa vi kunde komme aandelig talt til hinanden og forstaa hinanden. — Hans Tale var vist det bedste, vi fik dernede. *Svejstrup*² talte kjønt og hjærteligt som altid, ogsaa henvendte han sig særlig til Fru Grundtvig og endte med at bekjende Troen [S. 25] og bede Fadervor.

Min Overfrakke havde jeg ved Kirken givet *Appels* Broder (Akvarie-Appel)³ for bedre at kunne bære, den fik jeg i Kjøge af *Johannes Busck*⁴. Her fandt jeg ogsaa *Mis*, som jeg havde lovet at tage mig af, men ikke kunde finde i Kjøbenhavn. — Da vi kom tilbage til Gl. Kjøgegaard, var jeg umaadelig sulten. *Carlsen* havde i en Havestue anrettet en Sexa, meget prægtigt altsammen, men der var kun een Dør, som man skulde ind og ud af, hvilket gav en umaadelig Trængsel i Døren. De Kvinder, der stod nærmest Bordene,

¹) Bjørnstjerne Bjørnsons Tale er bl. a. trykt i ovennævnte Beretning S. 49 f.

²) Hans Sveistrups Tale trykt sammesteds S. 52—54. Han havde, meget passende til Lejligheden, valgt den grundtvigske Salmelinie »Han sov hen som Sol i Høst gaar ned« til Udgangspunkt. Han huskede ogsaa, at Grundtvig havde andre Børn end Sønnen Frederik og omtalte »Børnene alle fra den ældste til den yngste som nævnede ham Fader« (S. 53). Det var kønt og kærligt talt, midt i Gl. Køgegaards Skov og ved Fru Marias Gravkammer.

³) Akvarie-Appel kan enten være Friskolelærer Kr. Appel eller Inspektør G. Appel; men der savnes endnu Bevis for, hvem der kaldtes saaledes og hvorfor.

⁴) Johannes Busck sikkert Gunni Buscks Søn af dette Navn.

var opofrende nok til at smøre Mad til os andre, men længe kunde man ikke opholde sig ved disse ægyptiske Kjødgryder, da de udenfor ogsaa skulde ind. Efterat have spadseret noget om i Haven, traf vi en gemytlig lille Afdeling udenfor et Vindue, hvor *Caspar Brandt*¹ var krøbet op og rakte Ølflasker ud af. Siden fik vi fra et andet Vindue Kaffe og Hvedebrød; her var Amageren *Berg*² krøbet op paa den høje Sokkel og var Mægler mellem Kokkepigerne og os andre. —

Klokken 9 kjørte Toget tilbage og da vi kom til Kjøbenhavn, fandt vi *Brandt* og Svoger, som tog Mis med, og jeg styrede Kursen mod den lille Banegaard for at komme hjem med 11 Toget. Klokken var dog kun 10¹/₂, og da jeg var meget hungrig gik jeg tilbage til Café Boulevard, hvor Nordmanden *Wullum*³ kom med en Bakke med Bajersk Øl og Smørrebrød; jeg havde nær taget ham for en Opvarter, men kjendte ham dog, og da jeg havde faaet mig forsynet, søgte jeg ham for at tære mit Brød i hans Selskab. Han var imidlertid sammen med *Gotfr. Rode* med Hustru og *Bjørnstjerne Bjørnson*, og her fornyede jeg et gammelt Bekjendtskab med Rode og Bjørnson. Da vi skulde kjøre Kl. 11 steg Bjørnson med Rodes og Wullum ind i 2den Klasse, jeg havde Billet til 3die, men Bjørnson fulgte med mig og vi kom snart i livlig Passiar om det forenede Venstre. Alle, sagde han, vilde snakke ham fra at berøre de folkelige Spørgsmaal ved Vennemødet, »men jeg maa ha' det frem«. Han fortalte mig Hovedpunkterne i sin Tale, og jeg opmuntrede ham paa det bedste til at komme frem med det; han behøvede jo ikke at udæske til Strid, hvad han heller ikke vilde, men kun [S. 26] udtale sit Syn paa Forholdene. Han kunde ikke forstaa den Tale om Frygt for politiske Alliancer, som han stadig maatte høre hernede; i Norge var man

¹) Hans Caspar Brandt (1849—1904), senere Stationsforstander.

²) Amageren Berg er det ikke lykkedes at udfinde.

³) Erik Wullum (1850—1915) norsk Folketaler og Bladmedarbejder. Han giftede sig efter Gotfred Rodes Død 1878 med Margrethe Rode.

for længe siden ude over det. Vilde man sætte noget igjennem, opsøgte man dem, der vilde det samme. Jeg fortalte ham, at *Fr. Barfod*¹ ved et Barselgilde, hvor jeg erklærede mig for det forenede Venstre, udbrød »Det forenede Venstre bestaar kun af Fæhoveder og Kjæltringer«. — »Næ —«, sagde Bjørnson. —

Ved Hellerup holdt Enden af Toget (Klampenborgtoget) medens Resten kørte til Lyngby og tilbage, for saa at gaa til Klampenborg. I denne halve Time gik jeg og Bjørnson ind til Rodes. Da *Fru Margrethe* hørte, at jeg paa bedste Maade havde opmuntret Bjørnson, blev hun meget forfærdet »men Du har jo lovet«, sagde hun til Bjørnson, »ikke at omtale det forenede Venstre«. »Aa«, sagde Bjørnson — »I har jo et »forenet« i Folkekirken, det vil jeg have Lov at sige«. Baade Rode og Fruen faldt over mig, fordi jeg havde styrket Bjørnson i hans ugudelige Forsæt, som endog det forenede Venstres Hovedsmænd (*Frits* og *Frede Boisen*) var taget ud til Skovgaard (Rodes Gaard i Ordrup) for at snakke ham fra. Ja, det maatte Bjørnson indrømme, »men jeg forstaar sandelig ikke hvorfor«. — Jeg mente jo rigtig nok, at Bjørnson var saameget Digter, at han godt kunde berøre disse Forhold uden at vække anden Splid end den, der er, og uden at give den ond Næring. Havde han kun været Politiker, var det en anden Sag. Endelig skiltes vi, Bjørnson betydelig opmuntret, tror jeg nok; han beklagede sig over alle de Baand, man fra alle Sider søgte at lægge paa ham i et Land og i en Kreds, hvor dog Ordet skulde være frit. I øsende Regn kom jeg hjem den Aften.«

— — —

Det kan næppe bestrides, at *Niels Lindberg* har været den ivrigste for at lade Vennemødet blive et Tordenvejr, der skulde rense Luften. Selv var han, ligesom sin afdøde Fader *Jakob Christian Lindberg*, stærkt grebet af Grundt-

¹) Frederik Barfod (1811—96), Forfatter og Politiker, en af Grundtvigs mest beundrende Lærlinge. Arvede Grundtvigs Pibe. (*Fr. Barfod: Et Livs Erindringer* S. 207).

vigs Tanker, som de begge søgte at gennemføre med den Ubønhørighed og Konsekvens, der som Regel laa Grundtvig selv fjern, skønt han ved i 1866 at stemme mod den ændrede Grundlov gav Udtryk for sit folkelige Syn. Niels Lindberg stod just for at drage til en af de jyske Egne, hvor det forenede Venstre talte sine mest paalidelige Mænd, der gennem Dansk Kirketidende, som Niels Lindberg redigerede, havde lært ham at kende som en Mand, der med et hjertelig og uselvisk Væsen, var den fødte Polemiker. Som sin Fader havde han, sagde Godtfolk, en Engels Ansigt, men en Djævel i sit Blækhuis. For ham var Bjørnson noget i Retning af Grundtvig *redivivus*, Samson i adstadige danske Filistres Lejr. J. H. Monrad kaldte ham for Ungløven, medens Ploug uretfærdigt kaldtes Hyænen. [S. Bredstrup: J. H. Monrad S. 55].

Torsdag den 12te September.

»Vi kjørte ind med »Skovkirsten« og »lille Ole« fra Mors i Sporvognen. Da vi kom til Kasino, var allerede Forhallen fuld af Folk. Der aabnedes først Kl. 10¹/₂, og der begyndte en utaaelig Trængsel, fordi der kun var to Mænd satte til at visere alle Adgangskortene. Man hørte med et en Røst (enten R. Lund fra Jølby eller hans Broder M. A. S. Lund¹ fra Lemvig), der forsøgte at tale Folk til rette og raabe, at lille Ole var i Fare for at blive klemt, — og han taaler, som bekjendt, ikke meget. Jeg og Broder Jørgen havde Kort til Referentpladsen [S. 27], min Kone blandt Sangerne, men da vi kom ind paa Amfiteatret til Højre, mødte vi *Mouritzen* i sort Fortvivlelse: »Jeg har opgivet det hele, ingen af Bestyrelsen er mødt, Folk har stormet Skrankerne, og der er ikke Orden i nogen Ting«. — Og det var ganske sandt. Fru *Skibsted*² fortalte siden: »Min Mand plejer ellers ved

¹) Brødrene Rasmus Lund (1827—89) og M. A. S. Lund (1832—1913) begge Præster, der hørte til den frisindede grundtvigske Kirkefløj. Se: Jens Damborg: M. A. S. Lund 1915.

²) Udskrivningschef Andreas Johan Skibsted (1815—1876) hørte til

saadan Lejlighed at være Politi og holde sig selv og andre fra at gjøre noget imod Lov og Orden, men vi kom ind paa Gulvet og med et stod den tykke *Skibsted* oppe paa Amfi-teatret og raabte: »Havde jeg nu blot nogen til at løfte min lille Kone herop!« og i det samme blev jeg løftet op og stod ved hans Side«. — Alting ordnede sig dog selv efterhaanden, og der fik da mange flere Plads end dem, der havde Kort. *Fru Ploug* fulgte *Ploug* og sad paa Referentpladsen ved Siden af mig. Da *Bjørnson* talte, kom hun flere Gange i meget heftig, lidenskabelig Bevægelse, rejste sig halvt op og raabte: »Nej, Nej!« Jeg raabte flere Gange »Jo!« og gamle *Frits Boisen* sagde siden: »Aldrig har jeg set et *Fruentimmer* saaledes i Lidenskab som hende; — jeg troede saamæn flere Gange, De var kommen op at slaas med hende«. *Gotfred Rode* og hans Hustru sad ved Siden af min Kone, og hun maatte døje endel, fordi jeg »Aftenen iforvejen havde ægget *Bjørnson* og sat Mod i ham«. —

Ellers henvises til Beretningen om Vennemødet¹.

Rode havde bedet mig til Middag om Fredagen d. 13. Men Fredagen kunde vi selv vente adskillige; jeg bad ham og *Bjørnson* komme til os, men deres Middagsselskab kunde ikke gjøres om; der gik det atter saa ivrig løst paa Politik, at *Margrethe Rode* græd, fordi *Bjørnson* var saa gal og vild. Jeg fortryder ikke at have opmuntret *Bjørnson* til at udtale sig frit. Ved det Hjørne af Referentpladsen, hvor jeg sad, havde en Del Østerjyder flokket sig, deriblandt nogle fra Gylling og Omegn; de var meget glade over *Bjørnson*; »Det skulde *Otto Møller*² have hørt«, sagde de.

den grundtvigske Omgangskreds. Sofus Høgsbro omtaler de Skibstedske Damer som Gæster ved en mere intim Sammenkomst i Grundtvigs Hjem (Brevveksling og Dagbøger I S. 230).

¹) Den ofte omtalte J. K. Madsen'ske Beretning S. 57—141. Om Hysningen ad Bj. *Bjørnson* se S. 101.

²) Sognepræst Lars Otto Møller fra Gylling fandt allerede i sin Studentertid *Bjørnson* affekteret (J. P. Bang: Gyllingpræsten *Otto Møller* S. 37). Han giver da ogsaa overfor T. Skat Rørdam (Brevveksling II S. 150)

Da vi kom lidt i Snak sammen og [de] spurgte, hvem jeg var, gav det sig, at de godt vidste, at jeg søgte Katstrup¹, »og saa maa De faa Otto Møller lidt nærmere over til venstre«, sagde en svær Karl² fra Gylling, en Friskolelærer; han og flere af de andre beklagede, at Møller ikke vilde forlade Ploug. Her viste det sig forresten allerbedst, at det jo igrundten ikke bør gjøre og med Guds Hjælp heller ikke skal gjøre noget Skaar i det kristelige Fællesskab — saavist som det da heller ikke berører de helliges Samfund — om Kristne staa paa forskjelligt politisk Stade. Thi Folkene derovrefra, der alle lod til at være ivrige Venstremænd, fremhævede udtrykkelig, at hvor gjerne de havde set Møller indtage [S. 28] et klart Venstrestandpunkt, var han dem dog lige kjær som Præst, og i folkelig Henseende kunde de da ogsaa godt slutte sig om ham. —

Da jeg kom hjem og havde spist, tog jeg mig en forsvarlig Middagssøvn, som jeg haardt trængte til; min Hustru gik over til Grundtvigs, nærmest for at afværge Besøg derovrefra, for at jeg kunde have lidt Ro. *Leth* og *Melby*³ vilde da ogsaa have været hened. Der var ganske muntert; *Melby* havde af Grundtvigs Udtryk »Muldjord i Bryst« faaet ud, at ved Skabelsen dannede Gud Mennesket af Ler, men satte saa en lille Klump fin Muldjord i Brystet, og idet *Melby* slog med den ene Haand paa den anden, sagde han, »Og saa var Mennesket færdigt«. »Ja, det er nu Madses Dog-

mange Aar senere Vilhelm Beck Ret i hans haarde Dom over Bjørnson og hans Mænd.

¹) Katstrup res. Kapellani var blevet ledigt 10. Juli 1872 ved Kapellanen Rasmus Balslevs Udnævnelse til Sognepræst i Gangsted.

²) Friskolelæreren er formodentlig den i J. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller S. 60 omtalte; han nævnes ikke ved Navn i de offentliggjorte Dele af Brevvekslingen mellem Skat Rørdam og Otto Møller.

³) Mads Melbye (1817—79) fra 1848 Sognepræst i Asperup paa Fyn; en af Vilh. Birkedals nærmeste Venner. Se V. Birkedal: Personlige Oplevelser i et langt Liv II, S. 125—146. Melbys Nabopræst er Sognepræst Andreas Leth i Middelfart.

matik«, sagde *Birkedal* og lo hjærtelig, idet ogsaa han slog med den ene Haand paa den anden.«

Det blev især fra *Birkedal* og *Leth*, at der i de følgende Aar blev gjort Indsigelser mod de nye Toner, der politisk og nationalt var ved at overdøve den ældre grundtvigianske folkelige og danske Tale. Leths stærke Afvisning af Bjørnsens Ord om at søge Udsoning med Tyskland fandt Støtte i vide Kredse, fra Medlemmer af Vartoumenigheden blev der sendt ham en Takadresse derfor. *Birkedal* kom tilsidst i et saa vanskeligt Forhold til den politiske Indstilling, der var blevet almindelig i hans Valgmenighed i Ryslinge, saa han tog sin Afsked, før det egentlig var Tiden dertil. Jens Nørregaard og Baagø paa Testrup Højskole kæmpede en ridderlig Aandens Strid mod Bjørnbak og hans Rinturser fra Viby. Det blev baade Grundtvigianismens Styrke og Svaghed, at der saa hurtigt efter Grundtvigs Død opstod saamange Barnekæmper, der hver indenfor deres Virkefelt ofte glemte den store Strid mellem Liv og Død, der i 80'erne var særlig farlig, fordi den kæmpedes i et voksende aandeligt Mørke, og i Stedet for var man optaget af Provisorieaarenes talløse Smaafejder. *Henrik Pontoppidan* lader bidsk en Landsbykøter være den eneste, som tør vise en blaa Gendarm sine Tænder. *Niels Lindbergs* yngre Broder *Jørgen* var som nybagt teologisk Kandidat og nær Ven med de førende Grundtvigianere hele Tiden i Begivenhedernes Midtpunkt. Sammen med sin Broder har han ogsaa udarbejdet og udformet Mødeberetningerne. I en ledig Time ovenpaa alle Anstrengelserne meddeler han sin Søster *Elise Lindberg*, der virker som Vandrelærerinde i Sønderjylland, et og andet, der ikke bliver sat i Kirketidenden eller i Dagspressen. (*Elise Lindbergs* Arkiv, Rigsarkivet).

...»Det kommende referat af vennemødet kan jeg dog supplere med et par smaating. Du har vel nok, skønt Du har siddet i Sønderjylland, mærket kampen mellem det forenede venstre og de nationale.

Men ikke mindre bitterhed hersker der mod det forenede venstre fra de venstremænds side, som ikke har underskrevet deres program. Grundtvigianerne er derfor, skønt vel alle venstremænd, stærkt delte. Flere havde ønsket at faa det forenede venstre sat under forhandling paa vennemødet; saaledes Peter Rørdam, forat faa en udtalelse *imod* det, — og Ploug naturligvis af samme grund — og Bjørnson for at tale dets forsvar. Bestyrelsen var imidlertid bestemt paa at holde dette spørgsmaal borte denne gang, og det var aabenbart meget heldigt. At de, der troede, at det kunde være sket uden en bitterhed, der dog vilde tage sig lidt løjerlig ud dagen efter Grundtvigs begravelse, ja man kunde gerne sige, uden skandale, havde taget stort fejl, fik man endda at se.

Niels talte nemlig med *Bjørnson* før mødet og æggede ham til, som digter, at føre sagen frem. Han havde lovet tavshed om danske forhold, men ikke om norske, og kom derved til uden at overtræde bestyrelsens forbud, at tale om det samme spørgsmaal, der sætter folk i uro her, de usande allianser, og han gjorde det med større finhed, end jeg havde troet ham til.

Men det er jo Gud og hver mand bekendt, at han forsvare det forenede venstre, og der blev derfor hysset ikke saa ganske lidt af ham, og naturligvis saa paa den anden side raabt kraftige hør; men man fik at se, at der skulde kun lidt til, for at bringe folk i det voldsomste oprør.

Af alle var *fru Ploug*, som sad paa referentpladsen ligeoverfor talerne (*Ploug* gik sin vej) og lige ved siden af *Niels*, den voldsomste i at give sin forbitrelse mod *Bjørnson* til kende; og *Niels* raabte saa til gengæld med stor bitterhed »Hør!« lige i ørene paa hende, saa jeg tror snart, de kunde kommet ligefrem i haarene paa hinanden. . .

Det var som sagt vist meget godt, at »det forenede« blev holdt uden for forhandlingerne; men det var noget taktløst af gamle *Fenger*, efter at have formanet til at holde sig til de spørgsmaal, hvorom man var enige, og hvormed

ialfald mange vidste, der især sigtedes til udelukkelsen af det forenede venstre fra forhandlingerne, føjede til »Men lad os huske, at Grundtvig ikke var partimand osv.«, hvorved han igen tydeligt nok udtalte sin skarpe fordømmelse af samme forenede venstre, altsaa en noget uegenlig maade at holde det ude paa. Ligesaa dyede *Termansen* sig ikke for et temmelig iøjnefaldende og meget bittert sidehug til det »forenede«, som imidlertid ikke er kommet i referatet. Disse to ytringer fremkaldte dog ingen uro; det var først *Björnson*, og det var da aabenbart det forenedes modstandere der begyndte spektaklet.«. . .

— — —

Da det kun er Tanken at belyse den halv Snes Dage i September 1872, da Grundtvigs Død gjorde sit dybe Indtryk paa mange i Danmark, især indenfor hans kirkelige Tilhængeres store Kreds, vil der ikke ved denne Lejlighed blive rørt yderligere ved den Signalfejde, som Bjørnsons Tale ved Vennemødet vakte til Live. *Peter Augustinus'* lille Bog om dette Spørgsmaal hviler paa trykte Kilder og maa derfor suppleres med de mange Brevudtalelser, som talrige grundtvigske Arkiver i Rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek rummer. Særlig indeholder Skomagermester *P. Mouritzens*, Statsrevisor *H. Holms* og Højskoleforstander *Ernst Triers* Samlinger en Del værdifuldt Stof, som Tid og Lejlighed har hindret mig i mere end antydningstvist at kunne drage med ind i Undersøgelsen, som muligvis andre og yngre Kræfter passende kan fortsætte. Jeg takker Frøken *Rigmor Holm* for elskværdig Tilladelse til at benytte hendes Fader, Folketingsmand *H. Holms* Arkiv, og Frøkerne *Bockelund* for Adgang til deres Morfaders *C. Plougs* Arkiv og gentager min Tak til Dr. *Niels Lindberg* for Tilladelse til at udgive hans Farfar, Valgmenighedspræst *Niels Lindbergs* Beretning N. K. S. 856, 8.

Var Grundtvig iøvrigt forenet Venstre: Ja eller Nej? Den store Ærbødighed og Taknemmelighed, hvormed jeg omfatter Historikeren *Erik Møller*, hindrer mig dog ikke i at

bevare mine begrundede Tvivl om at »Grundtvigianismen ogsaa af sin højsatte Høvding var blevet venstreorienteret« (E. Møller: Grundtvig som Samtidshistoriker S. 168). Saafermt dette Udtryk skal forstaas om dansk Politik, er jo Fr. Hammerich, P. Rørdam, Fr. Barfod, Skat Rørdam, P. C. Kierkegaard, Jens Nørregaard og Otto Møller ikke ægte Grundtvigianere, men Lokenaturer.

Fredagen den 13de September.

»Jeg var om Formiddagen til Audients hos *Hall* dels i et Anliggende for Fru *Mohr*¹ i Værsløv, dels med en Adresse, underskreven af 127 Beboere i Katstrup Pastorat om at faa mig derover som res. Kapellan. — Om Aftenen var, foruden »Marvederne«, Skovkirsten og hendes Mand hos os. De fleste fra Vennemødet var allerede rejst, navnlig Præsterne. *Skovkirsten* skjændte paa Svoger, fordi han talte haanlig om *Berg* og *Bjørnson*.

De Kvinder af Menigheden, som havde broderet det Tæppe, der skulde været skjænket Grundtvig paa hans 89de Fødselsdag til et Fodtæppe, havde ogsaa samlet Penge til en Lænestol. Grundtvig holdt meget af den Stol, han daglig sad i ved det midterste Vindue i hans Stue (hvorfra man daglig kunde se hans ærværdige Hoved fra Strandvejen). Denne Stol trængte vel ikke til et Overtræk, men den var dog gammel, og man bestemte at bestille en Stol fuldstændig lig den gamle i Formen. Efter Tegning af *Konstantin Hansen* blev der broderet en Heimdals (samme Stilling som Studenterfanen) med gul Silke paa meget mørkeblaat Klæde (Tæppet havde samme Farve) og desuden to Borter i oldnordisk Stil med hvid og gul Silke. Der var mange, som

¹) Fru Margrethe Christine Mohr, født de Thura, var 10. Maj 1872 blevet Enke efter Sognepræst i Værsløv Carl Ludvig Thura (1820—1872). Broderen C. H. Thura skriver 23. 9. 1872 til Fru Mohr (Privateje): »Desværre har Hall holdt os for nar, saa min søster kommer nok til at betale hjælpepræst uden at faa naadensaaret forlænget«.

syede paa Borten; kun min Svigerinde og Hustru syede Hejmdalsfiguren med Kontursyning, hver af dem den halve Del. Jørgen tegnede det hele paa Klædet, og Stolen var færdig den 8de September.

Da Grundtvig døde forinden, bestemte man, at Fru Grundtvig skulde have Stolen, men Sadelmageren sendte den ikke ud d. 8de, da han ingen nærmere Ordre havde faaet, og i de bevægede Dage derefter glemte Giverinderne Stolen, som først bragtes herud d. 19. September; Fru Grundtvig blev meget glad over [S. 29] den; den tager sig ogsaa udmærket ud, og er et smukt Minde om den Kjærlighed, der fulgte Grundtvig til det sidste.« — Fru Grundtvig tog privat paa det stærkeste til Orde mod Bjørnsons »Misbrug af Grundtvigs Syn paa Fremtiden« (L. Bøgeskovs Skovkirsten S. 73—74).

Efter Grundtvigs Død solgte Fru Asta Store Tuborg og flyttede ud paa Frederiksberg, hvor hun boede i en Villa kaldet »Lille Vraa«. Hun tog ofte ud paa Rejse, og mange Steder prøvede man at faa hende til at tage Parti i de mere og mere forbitrede politiske Stridigheder mellem de enkelte Venstregrupper. Men Aarene begyndte at gøre sig gældende. I hendes sidste Leveaar blev ogsaa hendes Ben daarlige; som hendes »Svigerdatter« Laura maatte hun finde sig tilrette i en Sygevogn. Den trofaste Filippine Larsen kørte hende, naar Vejret var særlig godt ned ad Gl. Kongevej, hvor »Gladhjem« ikke var mere.

Da det blev den I. A. Hansenske og Bergske politiske Linie, der blev det sejrige Venstrepartis Kølvandsstriben, kan det være af nogen Betydning at møde de besejredes Synspunkter, saaledes som de kommer til Orde mellem Sognepræst A. Leth og Forstander P. Mouritzen, der enigt mødtes paa deres Lærefaders aandelige Skamlingsbanke, Overbevisningen om, at »Tysk er Edder og Forgift« for dansk Folke- og Kirkeliv. Heri havde Grundtvig ogsaa set sandt, var deres faste og urokkelige Stade overfor alle Krav om

en national Signalforandring. Mouritzen havde sendt Leth den førømtalte Takadresse med Underskrifter fra den Del af Vartoumenigheden, som havde glædet sig over Middelfart-præstens djærve Farvel og Tak til Bjørnsons Forsøg paa at faa danske kristne til at række Tyskland Broderhaand, mens Sønderjylland var faldet i Fjendevold.

Et Brevudkast fra November 1872 til Leth giver Udtryk for, hvor Bjørnsons Vennemødetale har saaret ialtfald nogle af de Mænd, der gennem Grundtvig havde lært at elske deres Fædreland.

... »underligt folk det danske... det skal forgude og forgabe sig i noget fremmed, — kan det ikke være tydsk eller fransk, saa maa det da i det mindste være svensk eller norsk... det er næsten utroligt, hvad den, eller de, der er gjenstand for dets hyldet, kan byde det.

Det gaar saavidt, at naar fremmede haaner dem, saa undersøger de med udsøgt selvfornægtelse, om de dog ikke har fortjent, hvad der bydes dem — og de kommer da let til det resultat, jo, det er, som der siges om os: vi har syndet imod tydskerne, det maa blive bedre med os. ...

Bjørnstjerne Bjørnson kan rykke frem med I. A. Hansen under den ene og Hedlund under den anden arm... Efter at normanden har budt os al den haan, bliver han endda nævnet som den største og bedste blandt dem alle, ... ja han stilles endog jævnsides med vor hjemkaldte høvding... bevar os fra vore venner, det er af den slags vennetjenerster, der glæder vore fjender«.

Andreas Leth udtaler sig paa sin Side (Middelfart 18. Nov. 1872) om, hvor hurtigt danske Grundtvigianere har faaet »skiftet Signalerne« (Mouritzens Arkiv, Rigsarkivet) og om den af Bjørnson vakte Strid i det Hele taget.

... Forresten har min gerning jo kun bestaaet i at tage del i nogle smaaskærmydsler og forpostfægtninger, og nu først er det egentlige hovedslag slaaet af *Vilhelm Birkedal*, og det et knusende og afgørende slag. Hvor gør det dog godt midt under al den grulige usselhed og pjaltethed at

træffe paa en *hel* mand, som uden leflen, uden slingren, uden komplimenter hugger løs paa den store fornærmer og æreskænder!

Her paa egnen er der næsten ingen af dem, der skulde kaldes Aandens mænd, uden at de jo halvvejs gaar med Bjørnson, ja enkelte giver ham fuldstændig medhold. Og det allerværste er, at det navnlig er de fyenske friskolelærere, dem altsaa hvem de bedste i folket betroe deres børn, som er bleven bindegale af skjaldeforgudelse og taler kun om at slippe hadet og favne kærligheden og søge fred og venskab med vort store frændefolk, som desværre er blevet saa miskjendt af os. — »Det er dog godt, at man kan faa det gale rettet«, sagde en friskolelærerkone til mig forleden. »Nu har jeg hidtil talt saadan med mine børn, at de tit har spurgt mig, om tyskerne ikke var et slags trolde, men nu ser jeg da, hvor forkert det har været«.

Morten Eskesen begynder at omskrive Grundtvigs sange; han er vis paa, at Grundtvig vilde give ham medhold, naar han nu synger: »Paa din rigsdag, i din skole ej med *udansk* mer du bole; for din lunge, for din tunge *udansk* edder er og gift«. Jo jo, der sidder min tro et forslagent hoved paa den Morten!

Den store ulykke i hele denne sag har været at folk ikke har ladet deres danske *hjærte* raade, men har ladet sig forføre af hule fraser og opstyltede talemaader.«

Som endnu en Bekræftelse paa, at Grundtvigs Død næsten kom til at staa i Skygge af Bjørnstjerne Bjørnsons Kamp-tegn med de ændrede Signaler, skal enkelte af Grosserer *Fritz Trier's* Udtalelser til Broderen *Ernst Trier*, Forstander paa Vallekilde Højskole lægges frem i Lyset (*Ernst Triers Arkiv, Rigsarkivet. Brev af 22. Okt. 1872*)

... »Hvorledes kan I være glade over meget i Bjørnsons Stykke; havde Du hørt ham tale ved Godtfred Rodes Bord, saa havde Du maaske været mindre glad; den Mand, der kan se en god, fri tysk Aand i Kejser Wilhelms Regimente,

... i ham bor ikke nordisk Aand; den Mand, der lefler med Kristendom, og vil efter Forenede Venstres Mønster bruge Grundtvigs Navn som Madding, ham kan jeg ikke have med at gøre; det er i mine Øjne en Forhaanelse af det danske Folk. ...

Gregersen hørte Høgsbro sige paa Vennemødet til Holm og Schrøder, at det var vist godt, at Grundtvig ikke var kommen til at udtale sig »her«, han havde ikke været til at stole paa.

Hvad der saa kan siges om Bjørnsons Deltagelse i Grundtvigs Jordefærd, saa saaede han Vind og høstede Storm. Her var ved en dansk Stormands Død atter holdt en Erindrings-tale, hvor en Tronkræver erindrede om sin Tilstedeværelse.

Grundtvigs Degn, Fattigforstander *P. Mouritzen*, fra hvis Papirer i Rigsarkivet det følgende er draget frem, lod sig ikke rokke fra sin Overbevisning om, at hans uforglemmelige Biskop aldrig havde ladet sig indskrive i Det forenede Venstres Medlemsrækker:

»Endskjønt jeg synes, at det var bedst, om man lod gamle Grundtvig hvile i Fred og ikke trak ham mer ind i den politiske Partikamp — ham, som sidst af alle var Partigænger — saa er det jo nu ikke saa — men da han skal tages til Indtægt for det »Forenede«, saa tør jeg maaske dog ogsaa have en Mening derom.

— I den lange Aarrække, da jeg havde den Ære og Glæde at staa den Gamle meget nær, har jeg dog ogsaa hørt ikke saa lidt af ham selv, og det baade offentligt og privat, og i al Beskedenhed vover jeg at paastaa, at han vilde ikke have plettet sit blanke Skjold ved at skrive »forenet Venstre« derpaa — ved enten selv at vedkjende sig Partiet, eller holde Haand over det, og selv om alle saakaldte Grundtvigianere, baade gamle og unge, kunde finde paa at hævde det modsatte, — Beviserne skal de nok udeblive med —, jeg maatte dog blive ved mit, fordi Grundtvig var ikke allene en frisindet Kjæmpe, men han var tillige en konge-

ligsindet Riddersmand, der ikke taalte, at Nisser og Trolde haanede og grinede ad Kongedømmet». (Brevkoncept).

Sognepræst *Andreas Leth* i Middelfart, Mouritzens Ven og Meningsfælle, hævder, at det forenede Venstre henter sine Tilhængere fra nye Omraader af det danske Folkesamfund: »Det danske *folk*, til hvis sunde sans og ædle sind Grundtvig og vi med ham satte saa stor lid, er væsentlig forskjelligt fra den gennemagiterede *almue*, som følger *I. A. Hansens* og *Bergs* fane... Det er onde tider, Ragnarokstider, men de skal jo gaa forud for det guldtakte Gimle«.

Der kunde hentes flere lignende Udsagn fra andre af Grundtvigs ældre Venner især blandt Præsterne. Ejendommeligt nok var Bergs Degneværdighed en Torn i Øjet paa ellers frisindede Præster og Gaardmænd. Grundtvigianismen havde netop gennem flere af Landets Seminarier, Ranum i L. C. Müllers Tid, Jelling i Svendsen og Madsens, Blaagaard i Tangs (med Skat Rørdam og Niels Lindberg som Lærere) faaet en ikke lille Del af Danmarks Skoler ind under sin Indflydelse. Nu kom det store Skifte i det aandelige Førerskab over danske Sogne, der i Aarene 1850—80 gaar over fra Præsten til den folkevalgte Sogneraadshovedmand, som oftest bliver Læreren eller en oplyst Landmand, der har et Ophold paa Landbrugsskole eller Højskole. Ogsaa til Rigsdagsvalgene var Præsterne ikke saa foretrukne som i Folkefrihedens solbeskinneede Morgentimer. Nu var alt smaat og graat.

Grundtvigs ventelige og dog uventede Død friede ham for den Alderens Ydmygelse: at have overlevet sig selv. Det kom ikke til at gaa ham, som det senere skete med den tyske Generalfeltmarechal *Paul v. Hindenburg*. Hans nærmeste Omgivelser talte Magtgrupper, der indbyrdes kæmpede om at fremme Planer, hvis Rækkevidde den svækkede Olding ikke mere kunde fatte, for at faa dem bekræftede ved Brug af Høvdingens ærværdige Segl og

berømte Navn. De Omgivelser i Grundtvigs Hjem, som Martensen ikke ønskede at stifte Bekendtskab med, var mere »Grundtvigianere« end Grundtvig selv. Men de var samtidig offervillige og taknemmelige mod den gamle Mand, som de nærede gode Børns eller begejstrede Disciples varme Hengivenhed for. Hvad der siden fulgte, da de svære Egetræsdøre til Grundtvigs Gravkammer var blevet lukkede og de mange Deltagere ved Jordefærd og Vennemøde atter var spredt ud over Danmark og Norden, skal der ikke tales om her. Grundtvigianismens Historie bliver baade folkeligt, kristeligt og kirkeligt en aldrig hvilende Aandeprove. Snart fra ethvert Hold bliver der gjort Krav paa, at her har man fundet den virkelige Grundtvig eller den rette Løsning af Vanskeligheder i den store Forkynders Aand.

En skarp Iagttagelse, *Søren Kierkegaard*, havde tidligt fæstet Blikket paa Modsætningen mellem Grundtvigs, vækkende og varslende, Forkyndelse og saa hans personlige uforstyrrelige Ro. Store Livsspørgsmaal som Trosfrihed, Folkefrihed og Kirkefrihed lod han udvikle sig og modnes uden at gribe til Vaaben, der voldte Sprængning eller Oprør i dansk Folkeliv. (Se herom *min*: Grundtvig og Søren Kierkegaard, især S. 80—85).

Professor *H. N. Clausen* beklager i sin Levnedsskildring S. 550, at man ved Grundtvigs Jordefærd kun syntes at have haft Øje for Partilederen Grundtvig, »Aandens Ypperstepræst i Norden«; der var saa mange andre Omraader i vort Folks Liv, der skyldte den gamle Skjald deres Tak. Clausen havde, som Kierkegaard og Martensen, haft Lejlighed til at beundre Mangfoldigheden indenfor Grundtvigs Livsvirke.

Det blev Grundtvigs sene Lykke at opleve, at det, han gennem tredsindstyve Aar havde kæmpet og sunget for, nu var ved at grønnes over Folkemuld og Kirkevænge. Han døde en stille Septemberdag under en lyseblaa Sensommerhimmel. De første Vindstød, der varslede Efteraarets og

Vinterens Storme, jog allerede hen over Kransene med de tusinder Roser. Snart skulde Fædernelandet ved den bølgende Strand være inde i 70'ernes og 80'ernes kirkelige og politiske Storme.

Da saa mange først rigtigt, hvor Grundtvig havde været en Kæmpe.